

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERELIA LEÁNYGIMNÁZIUM
SZERKESZTI
TANÁRI KÖNYVTÁRÁ.
GYULAI PÁL.

HATVANHATODIK KÖTET

(172. 173. 174. SZÁM.)

M. k. állami
FELSŐBB LEÁNYISKOLA
könyvtára.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1891.

PM901/959

ARÁBIA RÉGI TÖRTÉNETÉRŐL.

I.

Teljes joggal mondhatták el a muhammedán mozgalomról, hogy a világtörténelemben ritka szellemi áramlat tudta oly gyökeresen eltörülni diadalmával történelmi előzményei nyomait, mint a hogyan ez az iszlámnak sikerült.

E jelenség még föltünőbb színben lép elénk, ha figyelembe vesszük, hogy az ifjú iszlám, letezésének első századában, nem valami romboló hatalom képében jelentkezik a történelmi események megfigyelőjének s hogy voltaképen nem vallásos buzgalom volt, mi az iszlám első idejében az új vallás harcosainak lelkesedését fokozta és kardját győzelemre vezette.

A fanatizmus nem ringatta az iszlám bölcsőjét. Legalább azon harcolók lelkét, kik sivatagjaik rejtett homályából fölbukkanva, nagy birodalmakat földültni indultak, nem a vallásos buzgalomtól hatványozott lelkesedés gerjesztette azon harcias tettekre, melyek kevés évtized alatt Ázsia és Éjszak-Afrika állami viszonyait rohamos sebességgel megváltoztatták. Lelekesedésök rúgója inkább az anyagiakon függő harcias ingerök volt, semmint érzékfölötti tanok hirdetése és túlvilági czélok hajhászása. melyek iránt nem igen mutattak hajlandóságot. A fanatizmus nem az arab szellemből nőtt ki. Sőt a tiszta arab elem jóformán még idegenkedett is a positiv vallás nyügetől; az arabok alig bírtak érzékkel az iránt, a mit új vallásuk tőlök kívánt. A muhammedán valláshoz szegődött idegen, persa és török elemek érvényesülésével kezdődik a vallásos szempontok uralkodása az iszlám belső történetében, különösen az állami életben és a többi népekkel folytatott érintkezésben.

S mindemellett már a régi időről is áll azon tapasztalat, melyet a történelmi előzmények elenyésztetésére nézve főntebb kifejeztünk. E tény okait nem fogjuk ez alkalommal kutatni; csak magát a jelenséget akartuk bevezetőleg kiemelni azok megértetése szempontjából, a melyekre e lapokon olvasóink figyelmét irányozni kívánjuk. Az arab pogányság emlékei mintegy varázsszóra eltűntek vala már az iszlám első idejében, s csak úgy regélhettek már rólok, mint valami évezredes múlt-ról. Ugyane jelenséggel találkozunk bármely országban, melyet az iszlám hívei azon harcziás korszakban hatalmuknak alávetettek. Hogy terjedelmét kellőleg méltathassuk, elég megfigyelnünk Ázsiában a persa vallás és művelődés nyomtalan elbukását, miután még a legutolsó pillanatban, a szasszanidák korszakában sikerült vala elég erélyességgel érvényesülnie; Afrikában a barbár népek eltörpülését, melyeknek szabadság-érzete meg Rómával és Byzanczezal is daczolt vala; istenségeikkel a római fölíratokon elég sűrűen találkozunk (lásd a *Corpus inscriptionum latinorum* VIII. kötetét), de egy csapással elnémúl tiszteletök, midőn az ázsiai hódítók vas keze nehezedik reájok. Csak mélyreható analysis bírja kimutatni a fönmaradt emlékekből azon művelődési elemek elvett nyomait, melyek még Procopius idejében Éjszak-Afrika népei szellemének uralkodó tartalmát alkották.

Szakasztott módon állunk magának Arábiának régiségeire nézve is. Arábiának az iszlámot megelőző története, bár elég messze belenyúl a mi középkorunkba: számunkra, mint egyebütt mondtam, úgyszólván amolyan præhistorikus kutatás tárgyát képezi. Még csak három évtizeddel ezelőtt e kutatásokkal jóformán alig jutottunk régebbre a Kr. utáni ötödik századnál, s a mi ez időszakról, nem is szólva előbbi időről, construálható volt, azt legnagyobb részt csakis muhammedán kútforrásokból meríthettük. Itt pedig a hagyomány révén fönmaradt történet az új vallás szempontjából van földolgozva, a vallásos mondától még homályosabbá téve, mint a minőnek már magában véve, e mondából kibontva is mutatkozott. A mi a történelmi ismeret e fokán elérhető volt, azt a nagy francia tudós, Caussin de Perceval összegezte korszakos munkájában: *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme, pendant l'époque de Mahomet et jusqu' à la réduction des tribus sous la loi musulmane* (3 kötet, Páris, 1847—48.), mely a maga idejében való-

ságos úttörést jelentett azon töredékes adatok után, melyeket elődjeinek dolgozatai nyújtottak.

Positívabb történelmi világosság legelőször a déli arabság (Jemen) régi történeteire kezdett derengeni századunk negyvenes éveiben. Ezelőtt Jemen történeteire nézve is csak azon zavaros adatok voltak hozzáférhetők, melyeket a muhammedán hagyomány nyújtott, és melyeknek kritikai ellenőrzésére nagyon kevés anyagot szolgáltatott az Arábia viszonyaival, még pedig leginkább földrajzi szempontból, foglalkozó klasszikai írók. Pedig már azon kevés biztos adat alapján is, melyet e források nyomán megállapítani lehetett, nem volt elutasítható azon sejtésem, hogy itt Arábia déli és délkeleti részén valamikor egy hatalmas sémi birodalom virágzott, melyet évszázadokon át nagy kiterjedésű politikai és kereskedelmi összeköttetések hoztak kapcsolatba a napkeleti világ egyéb művelt népeivel. Sok évszázaddal időszámításunk előtt, Dél-Arábia kikötőiből dús teherrel megrakott hajók látták el Indiát azon becses termékekkel, melyekkel Arábiát áldotta meg a természet, tömjénnel, mindenféle fűszerrel, arannyal, drágakövekkel stb. és éjszaki irányban a hajózás sűrű kereskedelmi összeköttetést közvetített Szíriával is. A szárazföldi úton is karavánok jártak Arábia felixből a sivatagon át, ugyancsak Szíriába, innen meg Egyiptomba. Hisz a bibliai író is ily ismaelita karavánal, mely Gileádból jövet, tevén mindenféle fűszert szállított Egyiptomba, juttatja a testvéreitől elárult Józsefet a faráók országába (Mózes I. könyve XXXVII. fejezet, 25. vers.). A bibliai próféták irataiban is sok nyomát találjuk Arábia nagy jelentőségének az ó-korban. Hogy mily virágzó műveltség uralkodott itt régi századokban, arról némi biztosabb adatot legelőször azon utazók eredményeiből nyertünk, kik Ázsia e részébe a múlt század végétől kezdve ellátogattak. Itt első helyen találkozunk Niebuhral (1763), Arábia legelső európai ismertetőjével és mind e napig a reá vonatkozó irodalom klasszikusával, ki a dán király költségén emlékezetes tudományos expedíciót vezetett ez országba, a mely annak ismeretére nézve minden tekintetben úttörőnek mondható. Utazása Dél-Arábiára is kiterjedett, melynek nagy részét Niebuhr és tudós társai személyesen bejárták, egyes vidékeiről legalább is tudakoltak a benszülöttektől, úgy hogy a félsziget e részeit is meglehetősen pontos térképen ismertethették. Utána a német Seezen járt erre, (lásd e folyóirat LVII. köt. 7. l.), ki legelőször hatolt

Dél-Arábia belsejébe (1810) és bátorságát ez ismeretlen földön életével fizette meg; 1836-ban az angol Cruttendon és Hulton, kik Haines kapitánynak kísérői voltak az arab tengerpartok fölmérése alkalmával. Már ez utazók is hírt adtak romokról, templomok és paloták maradványairól, csatornákról és egyéb vízi művekről, melyek Dél-Arábiában fönmaradva egy hajdani nagy hatalomról, műveltségről, és virágzó életviszonyokról tanuskodnak. Különösen föltűntek a még sok helyütt látható fölíratok, melyek eddig ismeretlen írásjegyeket mutattak föl s melyeknek előfordúlta eddigelé csakis az arab írók nyomán volt sejtethető, kik t. i. sűrűen hivatkoznak tartalmukra nézve vajmi gyanus elbeszéléseikben a dél-arab musznad-írársra és a musznad-fölíratí táblákra. Nem lehetett már most kételkedni abban, hogy az utazóktól említett es részben lemásolt írások az arab szerzők musznad-jával azonosak. De a rendelkezésre került anyag sokkal soványabb volt, semhogy az írás természetét a táblák tartalmát, a szövegek jelentését ez alapon földeríthették volna. E czélra bővebb anyagra volt szükség. Ez anyag előteremtésére századunk első negyvenes éveiben egy nevezetes francia kalandor vállalkozott, ki ez ismeretek történetében halhatatlan nevet vívott ki magának. Mint a tudomány sok egyéb ágában, úgy e téren is nem a szoros értelemben ilyeneknek nevezett tudósokat illeti az úttörés és ösvénytalálás érdeme. A dél-arab philologia és történettudomány első nevezetes úttörője a nagy bátorságú Arnaud József Tamás. Arnaud, ki pályáját az egyiptomi hadseregben mint gyógyszerész kezdte meg, alig tudni mily módon, Del-Arábia egyik fejedelmének, a szana-i fejedelemnek udvarába jutott el s itt több éven át működött ily minőségben. Annak a híre, hogy az európai tudósok az idő szerint a dél-arábiai ákom bákóm megfejtésén iparkodnak eredmény nélkül es hogy bővebb anyagra vágyódnak, Fresnel dsiddai francia konzul (lásd e folyóiratot e. b. 15. l.) buzdítása mellett, azt az elhatározást érlelte lelkében, hogy ő egyenesen a régi dél-arab birodalom székvárosát látogatja meg es hogy a dél-arab talány megfejtésére szükséges anyagot előteremti. 1843-ban ott találjuk őt Márib-ban, ugyanazon a helyen, melyet a klasszikus írók Mariaba néven ismernek es metropolis Sabæorum-ként magasztalnak s melynek hajdani fényéről az arab írók annyit regélnek.

Márib nevezetességei között különösen két dolgot nem

győznek az arab írók eléggé magasztalni: a Bilkisz királynő (ez Sába híres királynője) palotáját, és a távol ős korból eredő, nagy monolith-kövekből alkotott gátakat, melyekről mint csodás mesterművekről mindenféle regebe burkolt történeti tényeket beszélnek. A legveszedelmesebb utazások egyike volt az, mely Arnaud Tamást ez emlékek megvizsgálásáig juttatták. Kevés kísérővel vad beduinok között, kik lépten-nyomon életét veszélyeztették, bár — hogy fehér arcszínének okát adhassa — éjszak-afrikai arab (úgynevezett maghrebi) szerepében, a pusztaságon át eljutott Mária-ig, megvizsgálhatta az ó-kor feledésnek indúlt emlékeit, lemásolhatta az épületek és romok falait befödő fölíratokat; s a mi még csudálatosabb, komolyan veszélyeztetett rajzait és papírjait, fáradsámainak csodálatos eredményeit, melyek a gyanakvó arabokkal szemben nem egyszer a halál torka elé vitték, biztosságban magával hozta Szanáába. Innen rövid pihenés után ismét fölkerekedik és lépteit éjszak felé irányozván, Jemen éjszak-nyugati partvidékét (Tiháma) kutatta át; mindenütt első sorban azoknak a kincseknek megszerzése volt gondjainak legelőkelőbb tárgya, a melyek úttörő utazásának fő czéljául voltak kitűzve: a fölíratok. És ilyet Arnaud Tamás rövid idő alatt 56-ot adhatott át Franciaország dsiddai konzulának, ez utazás erkölcsi szerzőjének; keveset, ha arra gondolunk, hogy mai nap, az Arnaud utazása után alig ötven évvel, a tudomány közel 3000 dél-arab fölírattal dolgozhatik: de sokat, ha tekintetbe vesszük, hogy az Arnaud fölíratain épültek föl a Dél-Arábiát illető biztos tudás legelső elemei, mind a philologia, mind a történelem terén. Innen olvasták le — mert az európai tudósok beható kutatásai csakhamar elég alaposan földerítették a musznad-írás és a dél-arab nyelv jellegét — legelőször a dél-arab vallásban szereplő istenek, a régi sábai birodalom királyainak neveit. Az istenek tiszteletére alkotott votiv-táblákon olvasható szövegek legelőször tárták föl az ó-kori Ázsia hajdan hatalmas népének gondolkodásmódját és érzéseit, mondhatjuk erkölcsi világát. E fölíratokkal a sikeres háborúból visszatérő harczosok hálaáldozatokat mutatnak be az isteneknek (neveik alig érdekelhetik az olvasót) azért, hogy győzelemmel áldották meg őket; a földművelők azért, hogy bő aratással jutalmazták vetésöket, a családapák gyermekeik egészségeért stb.*) E fölíratokat az arab írók eljárása szerint,

*) A délarab régiségre nézve philologiai és tárgyi tájékozást,

kik Dél-Arábia népét a himjar néven nevezik — mely név a byzantinus írók Homeritáival azonos — soká himjarita fölíratoknak nevezték Európában. De bocsássuk előre már mostan is, hogy ez elnevezést újabban a helyesebb szabæus-sal cserélték föl, melyet itten mi is használni fogunk. A himjarita népág csak egy részét képezte Dél-Arábia népe összességének és a történelem késő korszakában jut érvényre a nagy szabæus nép mellett, mely Ázsia e vidékének főhatalmasságát képezte.

De már most kísérjük a szabæus fölfedezéseket és tanulmányokat haladásuk további pályáján, melyen Arnaud kezdeményezését az újabb tudományos vállalatok és eredmények fényes sora követi.

II.

E tudományos kutatások kezdetleges állapota, de főképen még az Arnaudtól összeszerzett fölíratoknak geographiai tekintetben is korlátolt természete — hisz mindmegannyian Dél-Arábiának bár fontos, de mindenesetre szűken körülhatárolt kerületéből erednek — az anyag földolgozásán és az e földolgozásban kiderített eredményeken is érezhetővé vált. Bár nyelvi tekintetben eléggé bevégzett rendszert mutattak föl, t. i. keretet, melyet az utódoknak csakis bővíteniök, tökéletesbíteniök kellett: történelmi tekintetben még távolról sem tükröztek vissza azt a hatalmi állást, melyet Jemen fejedelmei évszázadokon át a félszigeten elfoglaltak, azt a nagy politikai befolyást, melyet gyakoroltak, azt a messzeható kapcsolatot, melyben Ázsia egyéb vidékeivel állottak. Bár sok oldalról megvilágították, de korántsem egészítették ki azt a hiányos, hézagos képet, melyet a régi írókból és az arab hagyományokból az ó-kori Arábia történelmi állásáról a történetíró alkothatott. E föladat megoldása az anyag bővülésétől, meg Arábia különféle vidékeiről való

úgy mint a fölíratokból szedett szemelvények és ezek magyarázatának ismeretét Prideaux W. F. munkájából lehet meríteni: *A sketch of Sabaean grammar (Transactions of the Society of biblical Archeology, V. köt. 1877)*; régebbi időből tekintetbe jő Osiander értekezés: *Zur himjarischen Alterthums- und Sprachkunde (Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft. X. köt. 1857.)*.

összeszerzésétől függött. S e föladat megoldásában egy páratlan érdemű utazóval találkozunk, Halévy Józseffel, kinek nevét a tudomány nem csak e fejezetére nézve említik méltányló tisztelettel, a kinek azonban tudományos úttörése legelőször e téren nyilvánult.

Halévy nevét a legújabb időben különösen a babyloniai ékíratok körül mozgó kutatások kapcsán szokták emlegetni, még pedig mint eretneket, ki az ékírat-tudomány általánosan elfogadott dogmája ellenében az úgynevezett akkád nép, akkád nyelv és akkád műveltség hajdani létezését egyenesen tagadja. Egyéb úton-módon magyarázza azon művelődési jelenségeket, melyeket az iskola Elő-Ázsia ez ősi kulturnépére, az akkádra, szokott visszavezetni. E kérdés bennünket, magyarokat, talán valamennyi nemzet között legközelebről érdekel; hiszen a létező nyelvek között leginkább a török nyelvek és a magyar nyelv, azok, a melyekkel az akkadisták (élőkön a francia Lenormant: *Études accadiennes*) a hypothetikus ősnép nyelvét hasonlították. Nem csekély merészséggel és bizonyára a meggyőződés nagyfokú erélyével vitatja Halévy vagy tizenöt év óta a tudós világgal szemben azt a thesisét, hogy külön akkád nyelv, külön akkád vallás és műveltség soha nem létezett Babyloniában, s hogy az ékíratok azon neme, mely e nép és nyelv föltevésére vezetett, nem egyéb, mint a közönséges assyr nyelvnek a közönséges ékírástól eltérő rendszerrel való graphikus kifejezése (allographia). Ez állításokból aztán az a tény is következnék, hogy ellentétben az általános fölfogással, mely az assyr kulturát akkád alapra építi, e kulturának eredete tisztán assyriai volna. *) Ez állításáért, melylyel Halévy eleinte egyedül állott, hosszú ideig sok gúnyt és kicsinylést kelle a genialis tudósnak szenvednie; de ő nem szűnt meg, az akkadismus erősen védett bástyáit ostromolni, írásban és élő szóval — az orientalisták kongresszusain volt arra alkalom — kegyetlenül üldözni. És e kitartó hadjáratának az az eredménye volt, hogy argumentumaival a legkomolyabb tudósok között is eddigelé igen tekintélyes híveket sikerült toborzania, vagy legalább is — a mint azt az akkád kérdés körül legutóbb Stockholmban vívott csatá-

---

*) *Recherches critiques sur l'origine de la civilisation babylonienne* (Paris, 1876.) *Aperçu de l'allographie assyro-babylonienne* (1885.)

nak eredménye mutatta — az ellenfelet nem csekély engedményekre szorítania.

De nem a sémi őstörténet az a tér, melyen Halévy legelső babérjait aratta. Az ékíratok országába mint palaeographus került, mint a régi írások legtehetségesebb megfejtője, a kit annak idején Renan mint a Société asiatique titkára, egyik évi jelentésében úgy jellemezett, hogy ő a régi írások megértésének ösztönével bír, mely egyaránt nyilvánul a problémák szimatolásában és a nehézségekkel való megbirkózásában. És a régi fölíratok megfejtésében, historiai fölhasználásában, a különféle írás-rendszerek fölismerésében, kapcsolatuk és különválásuk kimutatásában Halévy egy évtized alatt egész tudós társaságéval fölerő sokoldalú munkálkodást fejtett ki, melynek egyes mozzanataival a régiség különféle mezején termékeny eszméket hintett el. Legelső nagy ténye volt azonban a legemlékezetesebb érdeme, s ez által kapcsolatos e tanulmányunk tárgyával.

Halévy az a tudós, ki harmincz évvel Arnaud Tamás után ennek vállalatát folytatta, azaz nem is folytatta, hanem új alapon újra megkezdte és a legtágasabb téren végrehajtotta. Az utolsó hatvanas években merült föl Halévy (ki addig szülőföldjén, Drinápolyban, mint egyszerű zsidó iskolamester lappangott) a tudományos világ fővárosának, Párisnak tudós köreiben. Akkoriban az úgynevezett falasa-zsidók kérdése érdekelte a tudós köröket. Ez Abessiniában lakó fekete arczbőrű zsidók ethnographiai állásáról, történetéről s hagyományairól, vallásáról és társadalmi helyzetéről régi idők óta valóságos regék járták itt Európában. Halévy vállalkozott rá, hogy e kérdéseknek végére jár. Aethiopiai útjába kívánta azonban ejteni Jement is, a hol Arnaud óta, ki e szűz talajt legelőször szántotta föl, szünetelt a kutatók munkája. E különkülön is eléggé munkakövetelő két föladattal indult Halévy keletnek. Falasa tanulmányai, elméleti s gyakorlati eredményei e helyen nem tartoznak reánk. Itt csak jemeni tevékenységét fogjuk szemügyre venni és ezt is csak annyiban, a mennyire Arábia régi történetének fölvilágosításához hozzájárult.

1870-diki februárban sikerült neki Jemen egyik nyugati partvárosából, Hodejdából, kiindulva Szana'áig, Jemen mai fővárosáig, előnyomulni. Innen Jemen keleti részének fölfedezésére indult, arra a vidékre, melyen Arnaud és egyéb elődei

nem jártak vala. Jemennek, a hol a zsidóság hajdanában tekintélyes állást foglalt el, mai nap is számos zsidó lakossága van. Ezek nagyrészt azoknak az utódai, kiket a pogányságból a zsidó vallásra áttért Abú Karib, jemeni király (körülbelől 220 Kr. u.) országában megtelepített. Halévy célszerűnek találta, hogy Jement jeruzsálemi zsidó szerepében útazza be, ezáltal azt az előnyt biztosítván magának, hogy egyrészt hitfeleinek vendégszeretetére bizton számíthat, reszükről kísérőkre, útmutatókra mindenkor szert tehet, másrészt az ország és lakosai felől mindenféle információkban részesülhet, egyáltalán pedig kikerüli azt a kényelmetlenséget, melylyel a benszülöttek szüntelen gyanakvása és végre a leleplezés veszélye minden európai emberre nevezve jár, ki e vidéket muhammedán álczában kívánja bejárni. Mint zsidó nem épen valami nagy ünnepeltetésben részesülhet Dél-Arábiában; sőt e minőségében szörnyű csipkedéseknek és hihetetlen megaláztatásoknak volt kitéve e barbár vidékeken. De hát így legalább azzal a bátorsággal rendelkezik, melyet föllépésének benső őszintesége kölcsönöz, és nem nyugtalanítja őt annak a veszedelemnek szüntelen félelme, melyre a benszülöttek faji és valóságos fanatismusa ítélné, ha egy szép nappal át találnának látni a szitán. Így tehát Halévy, a francia tudományos akadémia megbízottja, mint úgynevezett «kudszi», azaz szentföldi zsidó keresztül-kasul járja Jemen keleti vidékét, melyet a földrajzi tudomány számára legelőször ő hódít meg ez alkalommal. A bejárt vidéket pontos mappázással beilleszti az európai ismeretek körébe; újra meglátogatja és átkutatja Máriaibot és innen éjszak felé a VI. század keresztyén egyháztörténetéből is ösmertes Nedsrán tartományba hatol be, a hol Aelius Gallus, Augustus római császár egyiptusi praefectura s hadvezére óta, ki arábiai hadjáratában e tartományig (Negrana) jutott, európai ember nem vetette volt meg lábát. Halévy ez útazásának vázolója a *Bulletin de la Société de Géographie* 1873—74-diki évfolyamában található*), mely európai ember tollából legelső ismertetése ez eddig teljesen hozzáférhetetlen országnak és ethnographiai úgy

---

*) A főbb mozzanatok, különösen pedig az útazás terjedelmének és irányának szempontjából, kivonatosan található Zehme Albrecht könyvében is: *Arabien und die Araber seit hundert Jahren*. Halle, 1875.) 83—105. lapjain.

mint művelődéstörténeti tekintetben érdekes lakosságának. Fölötte gazdagnak mutatkozott az az archæologiai zsákmány, melyet e kitarásra nézve párját ritkító vállalat a tudomány számára ejtett. Nem is említve azt a sok régi romot, Jemen hajdani fényének tanúit, melyeket fölfedezett és topographiai úgy mint történelmi tekintetben az őt jellemző élelműséggel a historiai tudomány kapcsolatába beleillesztett, csak azt az egy mozzanatot kell kiemelnünk, hogy Dél-Arábia 37 különféle helységéből 686 új föliratot hozott magával, köztök olyanokat, melyek hivatva voltak Arábia régi történetére új fényt deríteni, és az ország régi viszonyai ismeretének eddigelé hiába keresett nyitjára rávezetni.

A Halevytól fölfedezett jemeni föliratos kincstár a delarab tanulmányoknak új lendületet kölcsönözött. A bőséges anyag, mely most a szaktudósok rendelkezésére került, minden oldalról földolgozásra buzdította őket. Már első pillanatra mutatkozott azon jelenség, hogy e föliratokból mind palæographiai, mind nyelvtudományi, mind vallástörténeti, mind pedig világhistoriai tekintetben új szempontok fognak megnyílni.

Maga az ép oly buzgó, mint szerencsés fölfedező sem késett a neki köszönhető kincsek tudományos fölhasználásában előljárni. Történelmi és philologiai fejtegetéseket nagy számmal fűzött a föliratokhoz, melyeknek jelentősége az ő szeme előtt annál is világosabban tűnhetett föl, a mennyiben ő a hely színével, e felíratokkal kapcsolatos minden földrajzi és topographiai körülménnyel is ismeretes volt. A *Journal Asiatique* füzetei s Halévy gyűjteményes munkái*) telvék azon adalékokkal, melyekkel ő maga e föliratok földolgozásához hozzájárult. De ő, kinek lelki hajlandósága a sokoldalúság felé csábítja fényes tehetségét, nem az az ember, ki a problémák egy csoportja mellett megállapodva, kizárólag erre központosítaná szellemének tevékenységét. Halévy, ki a párisi *École des hautes études*-ban az æthiop philológiát képviseli, melynek legelső tekintélyei közé tartozik, tenger sok dolgot tett közzé a keleti őstörténet és archæologia legkülönfélébb szakjaiból. A bibliai kritika terén számos munkában ép oly kitartó — de itt előreláthatólag eredménytelen — harezot folytat a Kuenen-Wellhausen-féle elmélet ellen, mely Mózes harmadik könyvének és egyáltalán

*) Ide tartozik különösen *Études sabéennes* című munkája.

annak, a mit a pentateuchus keretében papi codex (Priester-Codex)-nek nevezünk, a babyloni fogság után történt szerkesztését vitatja, a mint harczol az akkadismus állításai és következtetései ellen. Így tehát ő nem állapodott meg azon anyag földolgozása mellett, melynek fölfedezését neki köszöni a tudomány, ámbár a mint már ki volt emelve, nagyban hozzájárult ennek is tudományos értékesítéséhez.

De az egyéni munkánál sokkal maradandóbb hasznot hajtott a Halévy-féle gyűjtemény az arab régiségek tudományának. Az Európába jutott nagy anyag ismét lábra állítá a dél-arab bűvárlatokat, melyekben egy ideig megállapodás állott be. Az ifjabb orientalista-nemzedék közül többen e föliratok tanulmányozására adták magokat és e tanulmányok eredménye a dél-arab philologia s történet módszeres megállapítására vezetett. Különösen egy nevezetes mozzanat az, melynek földerítésére Halévy föliratai adták meg az első lökést.

A mit régebben himjarita, majd később szabæus nyelvnek és emlékeknek neveztek, azt egy nagyjában egységes nép hagyományának szokták tekinteni, melynek egyes részeit bár chronologiai tekintetben pontosan nem bírták elhelyezni, mégis keletkezésök idejére nézve relative egymástól széjjel esőknek tekintették. De arra senki sem mert volna e tanulmányok kezdetén gondolni, hogy a musznad-írással reánk maradt fölirati emlékek nem egy s ugyanazon, hanem különféle dialektust mutatnak föl, s így különféle népcsoportok hagyományát képviselik.

Maga azon jelenség, hogy oly tágas területen, minő Jemen országa, ugyanazon nyelv különféle dialektusai jártak, egyáltalán nem volna föltűnő. De hogy a nagyrészt nyilvános jellegű föliratok emlékek is a dialektusok különféleségét tükrözik, ez a jelenség mindenesetre azt a tényt engedi következtetnünk, hogy a mennyiben a nyelvi különbségek nem nyelvfejlődési okokra vezethetők vissza, az egymástól eltérő nyelvjárások, egymástól független politikai egyéniségek, különféle népek képviselői. És leginkább szembeötlők a nyelvtani eltérések azokon az emlékeken, melyeket Halévy a Jemen keleti részén levő El-Dsóf-nak nevezett tartományból hozott. Itt fedezte föl Me'in városát. E városnév a történeti kutatások kulcsának bizonyult. Az ó-kori írók az arab nemzetségek során a Minæi, Μίναιοι, néven egy népről szól-

nak, melyet gens magna Arabiæ-nek neveznek és melynek nagy hatalmat tulajdonítanak. E minæusokat eddigelé sem chronologiai sem pedig földrajzi szempontból nem bírták elhelyezni.

Halévy ötlete, hogy a töle fölfedezett Me'in helység neve az ó-kori írók Minæi-jeivel kapcsolatban áll, nyitját mutatta a minæus-rejtélynek. Me'in lehetett a minæus hatalom székhelye. És e város hajdani fényéről tanúskodtak a fölíratok, melyeket ép itten talált és melyek azt mutatták, hogy e vidéket hajdan hatalmas, gazdag nép lakta, melynek a fölíratokon világosan megnevezett királyai az ország isteneinek tiszteletére fenyves templomokat építettek és egyéb emlékeket emeltek.

A minæusok régi fészkének fölfedezése két szempontból nyitott új korszakot a dél-arab kutatások terén. Egyrészt új irányba terelte az arab philologia e fejezetének tárgyalását, a mennyiben a kutatók figyelmét a minæus-dialektus különöségeire irányozta, melyek e fölíratokból mindig világosabban tűntek elő; másrészt meg Ázsia történetének egy eddigelé teljes homályba burkolt fontos mozzanatának földerítésére vezetett: a minæus hatalom terjedelmének és historiai jelentőségének kimutatására. Mert az emlékek behatóbb megfigyelése csakhamar nyilvánosságra hozta, hogy a minæus jellegű fölíratok nem csak azon kis területen fordulnak elő, a hol legelőször bukkantak rájuk, hanem Dél-Arábia egyéb részeire is kiterjednek. Már pedig a fölíratok minæus természetének fölismerésére meg voltak nyerve a legbiztosabb ismertető jelek: a nyelvjárás tekintetében a közönséges szabæus emlékekétől eltérő sajátosságok.

E kutatások teren különösen egy osztrák tudós szerzett maradandó érdemeket, Müller Dávid Henrik, a bécsi egyetem professora, a dél-arab nyelv és régiség legalaposabb ismerője, ki számos műveiben a rendelkezésre álló anyagot beható analysisnek vetette alá, és nem csak a fölíratok megfejtésének biztosságát mozdította elő, hanem a földrajzi, topographiai és történelmi kérdések tisztázásához is maradandó értékkel járult hozzá.*) Hogy a fölíratokból levonható tanulságok módszeresen

---

*) *Die Burgen und Schlösser Süd-Arabiens*. 2 füzet, Bécs, (Akad.) 1879—1881. *Sabäische Denkmäler* von Mordtmann und Müller. Bécs

biztos alapra állhassanak, nem volt mellözhető az arab hagyományoknak kritikái fölhasználása sem. És e szempontból indulva, a föliatok megfejtését és magyarázását Müller az arab írókból merithető tényekkel világítja meg.

A tömérdek mondaszerű hagyomány mellett, — melyekkel csak csekély részben, s itten is csak nagy óvatossággal, pótolhatni a föliatokból sejtethető történelem hézagait, vagy világíthatni meg homályosságait — a tudomány hasznára fönmaradtak exact jellegű irodalmi emlékek is, melyek e tanulmányok során nagy értékűeknek bizonyultak. Többek között az iszlám negyedik századában egy Al-Hamdáni (megh. 945 Kr. u.) nevű muhammedán tudós részben régi szájhagyomány fölhasználásával, de legnagyobb részt saját szemlätomása alapján két nagy munkát írt Arábiának földrajzáról, a régiségből fönmaradt emlékeiről és a hozzájuk füződő vallásos és népies hagyományokról, melyek Dél-Arábia hajdani fényét, királyainak dicsőségét versben s prózában nem csekély túlzással dicsőítik. E két munka melyek egyikének czíme *Al-iklil* (a korona), a másiké *Dsczirat al'arab* (az arabok félszigete), Dél-Arábia ismeretének nagyfontosságú forrásaiként említettnek a későbbi földrajzi íróknál, kik e munkákat használhatták.

Magok e könyvek azonban, mint a régibb arab irodalom számos fontos forrásmunkái, az irodalmi forgalomból teljességgel eltűntek. Csak a hetvenes években sikerült a keleten az *Iklilt* töredékesen, a *Dscziratot* teljes kéziratban fölfedezni. E két munka fölhasználása, melyeknek különösen a népies mondák által el nem homályosított földrajzi és topographiai adatai nagybecsű útmutatást szolgáltatottak, nagyfontosságú segédeszközt nyújtottak Müllernek philologiai és történelmi munkálataihoz.*) Nem csekély utánjárással sikerült is neki a föliatok földrajzi színhelyét és kiterjedését, a rajtok előforduló topographiai adatokat tisztába hozni és az évszázadokon át egymásután keletkezett, különféle nemzedékektől alkotott emlékeket chronologiai rendbe foglalni.

(Akad.) 1883. és számos egyéb értekezésben, legutóbb *Epigraphische Denkmäler aus Arabien*. Bécs (Akad.) 1889.

*) Ki is adta az egyiknek szövegét: *Al-Hamdáni's Geographie der arabischen Halbinsel*, nach den Handschriften herausgegeben von David Heinrich Müller. Leyden, 1884.

A fölirotokon nevezett királyok és dynastiák sorrendje Müller munkái alapján most már tisztán áll előttünk és övé az erdem, hogy az iszlámelőtti dél-arab történelem korszakai meg lehetős világhosszágba vannak helyezve.

Csak most lehetett a hajdan hatalmas állam külső kapcsolataira ügyet vetni. Hogy mily érintkezés volt az ó-korban Ázsia éjszakibb részei és Arabia között, a római és görög írók adatai alapján csak homályosan tudtuk. A bibliából meríthető adatok is csak némi sejtelmet nyújthattak ez érintkezésről. Salamon király idejéből van a legfontosabb adatunk. Mindenki ismeri Sába királynéja útazását a böles zsidó király udvarához. Az a sok ritka portéka, melyet e királyné — ki a zsidó királyt «találós beszéddel kívánta megpróbálni», a királyok I. könyve tíz fejezete szerint — Sábából Jeruzsálembé magával vitt, hogy böles Salamont azokkal megajándékozza: ugyanazok a kiviteli cikkek, melyekkel az ó-korban Dél-Arabia vízi és szárazföldi úton az ázsiai piacokat ellátta. Erről a római és görög íróktól lépten-nyomon értesülünk. Arabia fogalma nálok a tömjéntől és drága kövektől el sem választható. E dél-arab emberek vajmi képzelődő emberek, amolyan chauvinisták lehetnek. A többi világtól tengerek és sivatagok által elválasztva, azt hihették, hogy igazi művelt élet csak nálok van, egyebütt pedig barbárok laknak, kik nálok nélkül éhen halhatnának. Sába királynéja alig győzi bámulni, hogy Jeruzsálemben is csak úgy élnek, mint Sábában és hogy a napkeleti bölcsesség nem ér véget Sába vámsorompóinál (mert hisz a kiviteli vámra már Sábának is voltak határállomásai). «(4. v.) Midón a királyné meglátá Salamon minden bölcsességét, a házat melyet épített (5. v.) és asztalának ételeit, és a hogy szolgálai ülnek és állanak, és öltözeteiket, és italait és égő áldozatát a melyet Jehova házában bemutatott, elámúlt lelke; (6. v.) és így szólt a királyhoz: Bizony szent igaz volt a hír, melyet országomban hallottam körülményeidről és bölcseségedről; (7. v.) en nem hittem e dolgokban, a míg el nem jöttem, és magam szememmel nem láttam; és íme alig mondták el nekem a felét.»

Még mai napig sem szűnt meg uralkodni az a téves nézet, hogy Arabia belseje az ó-korban, közel az iszlám idejéig (tehát körülbelül a mi középkorunkig) teljesen hozzáférhetetlen, a világ forgalmától mindenkép elzárt tartomány volt. Azt mondják, hogy a sivatagok mélyében az egész emberiségtől elszigetelve

éltek az arabok, s minden kísérletnek, mely őket a nagy világ hatalmas eseményeibe elegyíthette, az ország természeténél fogva megghiúsulnia kellett. Nagy Sándor, ki vajmi szívesen terjesztette volna ki világhódítását e gazdag országra is, nem jutott odáig, hogy hódító tervét megvalósítsa. Nevelőjének, Leonidásnak intését (Plut. *Alex.* 25), hogy a tömjén pazar füstölését odáig halaszssa, míg a tömjén hazájának gazdája lesz, soha nem alkalmazhatta. Körülhajóztatta Arábiát s e hajózó expeditió eredményei, ha nem is gyarapították a nagy hódító birodalma terjedelmét, de mindenesetre a földrajzi ismeretek bővítéséhez hozzájárultak. Az is igaz, hogy — a mint már fentebb reautaltunk — Augustus császár (24 Kr. e.) az ország belsejébe küldötte egyik hadvezérét, Aelius Gallust, ki el is jutott Negránaig és azon túl; de e hadjáratával nem aratott oly sikert, minőt Petronus, Augustusnak egy másik hadvezére, Afrikában fölmutatott. Ez Aethiopia akkori fővárosáig, Napatáig, nyomult előre: körülbelül odáig, a meddig pár évvel ezelőtt Wolseley tábornok vitte az angol hadsereget. Aelius Gallus ugyan eljutott Negránaig, de nem vethette meg ottan a lábát; sőt hadserege oly bajokba keveredett volt, hogy csak nagy nehezen sikerült neki kereket oldania. A büszke rómaiak e kudarcot, úgy látszik igazságtalanul, az őket rossz úton vezető Syllaesus, a nabataeus király helytartója árulásának tulajdonították, kit e gyanúért szörnyen lakoltattak.

Azonban e sikertelen kísérletekkel nincsenek kimerítve azon harczy kapcsolatok, melyekbe a világ nagyhatalmi Arábiához kerültek. E kapcsolatok sokkal távolabb őskorba nyúlnak vissza; s e tekintetben az ékíratok derítettek váratlan fényt Ázsia e zugának történetére. Hommel Frigyesnek, az assyriai birodalom legújabb történetírójának, kimutatása szerint e birodalom, mely már régebben terjesztette vala ki hatalmát Syriára és Palestinára (az idevágó tények a bibliából eléggé ismeretesek), a VIII. században Kr. előtt nagy befolyást gyakorolt Éjszak-Arábiában egészen Medínaig, Muhammed szülővárosáig, keleti Arábiában egészen Bahrein tartományig. E befolyásnak a következő században mindinkább szélesebb körökre terjedő jeleivel találkozunk. Szargon, assyriai király, uralkodásának hetedik évében (715 Kr. e.) egy ékíratos táblán azzal dicsekszik, hogy «a távollevő arabokat, kik a sivatagot lakják, és kik felől a bölcsek s írástudók mitsem tudtak, kik a király-

nak, apámnak, még sarczot nem fizettek, azokat legyőztem, a többit elszállítottam és Szamáriában megtelepítettem; Pir'utól Muszur (Egyiptom) királyától, Samszitól, Arábia királynőjétől, és a szabæus Itamarától, a tengerpart és a sivatag királyaitól drágaköveket, elefántcsontot, usu-fát, mindenféle fűszert, lovakat s tevéket sarczúl fogadtam». Föl is sorol mindenféle arab törzset, melyeknek nagy része még sokkal későbbi időkben is előforduló nevekkal azonosítható. Nevezetes az is, hogy Müllernek sikerült a Szargontól megnevezett «szabæus Itamara» királyt egy dél-arab fölíraton tényleg mint sábai királyt kimutatni. A mint ez assyr fölírat egyrésről tanúságot tesz Arábia régi kapcsolatáról az előázsiai nagyhatalommal, úgy másrészt Arábia biztos története számára egy oly távoli kezdőpont éretett el, a melynek még csak közeléig sem hatolhatott eddigelé Arábia történetírása: a VIII. század Kr. e.

A szabæus fölíratokon a rajtok fölemlített királyok nevei mellett különféle czímezéseket találunk. Majd Sába makárib- (azaz: papi király)-jainak, majd Sába királyainak, majd Sába és Raidhán királyainak, majd végül Ma'in (azaz mint föntebb láthattuk a minæusok) királyainak czímezik magokat, vagy czímezik őket azok, kik a fölíratokban róluk beszélnek. Müller volt az első, ki a fölíratokat e királyi czímezések szempontjából csoportosítva, Dél-Arábia történetének különféle korszakait, az egymást fölváltó dynastiák tükrözését látta az egymástól rendszeresen eltérő czímek használatában. Dél-Arábia egyes kerületeiben régi időben, úgy mint többé-kevésbé még mai napig is, hatalmas hűbérurak uralkodtak, kik váraikból a környező vidék lakói fölött korlátlan hatalmat gyakoroltak. Ezeket legelőször Sába papi királyai amolyan hierarchikus monarchia egységes kormányja alatt egyesítették. Ezek Márib városát választották országuk székvárosául és alkották azon nagyszerű műveket, melyeket eddig csak három európai embernek — ha ugyan Aelius Gallust és seregeit ide nem számítjuk — adatott megállapítania, legelőször (1843) Arnaudnak, később (1869) Halévynek, legutóbb (1888) Glasernek. Ez utóbb nevezett tudós jelentőségére az e cikkünkben ismertetett tanulmányokra nézve a következőkben bővebben rátérünk; kutatásai eredményeiből azonban már e helyütt kell fölemlítenünk, hogy fölfedezése szerint Máribot megelőzőleg az általok régebben alapított Szirvák városa volt a szabæus papi dynastia székvárosa. E hely-

ségben Glaser egy nagy föliratot talált, melynek tartalma az első szabæus korszak történetére nézve fölvilágosítást nyújt. — E papi királyok után következett azon korszak, melyben Sába fejedelmei a mukrab, vagy mások szerint, mukarrab (ennek többese: makârib) cím helyett a királyi címet veszik föl, melyet évszázadokig viselnek, míg uralmuk súlypontját a birodalom déli részeibe vetik és ezentúl címükhöz a Raidhán tartomány nevét is kapcsolják. E három korszakon belül rendezte el Müller mindazon királyokat, kiknek neveivel a délarab föliratokon találkozni; nagy éleselműséggel dynastiák szerint csoportosította őket és így a szabæus történet másfélezer éves foglatájának megalkotta biztos keretét. Müllerig a királyok egymáshoz való kortani viszonyára nézve sötétségben botorkáltunk; nem lehetett tudni, hogyan következtek egymásután. Először ő teremtette meg a föliratos okiratok alapján a hatalmas szabæus birodalom urainak nemzetségi tábláját. Az ő rendszerén belül a minæusok és szabæusok mint egykoruan egymás mellett uralkodó, egymással vetélkedő dynastiák tűnnek föl, kik egymástól függetlenül intézik Dél-Arábia sorsát; amazok a birodalom keleti, ezek annak nyugati részén. Föli-
 rataikból a két birodalom lakosságának nemcsak nyelvi különfelesége, hanem még vallásos ellentéte is kiderül. Del-Arábia két vetélkedő birodalmában különféle istenségek állanak a mindkét részen tarka pantheon élén. A föliratok azon benyomást teszik, mintha a két birodalom uralkodói egymást szántszándékosan agyonhallgatnák. Egymásra alig hivatkoznak, mintha kölcsönösen röstellenek egymásról szólani. Müller e tüneményt a vetélytársak kölcsönös féltékenységből, ellenséges indulatából magyarázza. Különböztetetlen lehetetlen volna, hogy az ugyanazon időben egymás szomszédságában uralkodó hatalmak egymásról nyilvános «tudomást ne vegyenek».

De ép e föltűnő jelenség legújabbban arra adott okot, hogy a szabæus és minæus birodalom kölcsönös viszonya más irányban vétessék szemügyre. Ezzel egy újabb delarab utazó munkálkodásának körébe jutunk; vele kell már mostan a következőkben foglalkoznunk.

III.

E cikkünknek nem az a célja, hogy a czímben jelölt kérdés mai állását minden részleteiben az olvasónak apróra előadjuk, hanem inkább az, hogy a tudomány e téren való haladásának egyes tényezőivel megismertessük. Eddig is láttuk, hogy a haladás egyes nagy mozzanatai vállalkozó utazók neveihez és tényeihez fűződnek, kik a bűvárkodás anyagát időről időre fölfedezéseikkel bővítették és a földolgozó tudósoknak módot nyújtottak arra, hogy az európai tudomány rendelkezésére kerülő őskori okiratok alapján új szempontokat kitűzzenek, új problémákra figyeljenek. A minæusok történelmi állásának megfigyelésére legelőször Halévy fölfedezései vezettek. Egy másik nevezetes utazó adja meg a lökést arra, hogy e historiai probléma megfejtése még élesebb megfigyelés tárgyát képezze. Ez utazó, mint irodalmi egyéniség is eléggé érdekes arra, hogy vele egy különösen irodalmi érdekű *Szemlében* közelebbről megismerkedjünk.

1880—81-ben Müller Dávid Henrik buzdítása es ösztönzése következtében két fiatal osztrák tudós határozta el magát arra, hogy Halévy nyomdokaiba lépve, Dél-Arábiában fölírtati tarlózásnak szentelje magát. Az egyik Langer Szigfried (született 1857-ben Schönwaldban, Morvaországban). E buzgó fiatal tudós rövid utazás után, mely alatt 17 új fölírtatot fedezett föl, mint számos elődje, mint csak legutóbb Huber Károly, francia tudós, az arabok gyilokjának esett áldozatul. A fölfedezett emlékek másolatait sikerült még halála előtt tanárához eljuttatni, ki nem késett, azokat külön munkában *) magyarázni és földolgozni. A másik Glaser Eduárd (született 1855-ben Német-Rustban, Csehországban), ki eredetileg csillagászati tanulmányokkal foglalkozván (a bécsi csillagászati intézetben mint segéd volt alkalmazva), különös hivatást érzett magában Arabia földrajzi viszonyainak föl kutatására. Előbb sok időt töltvén Egyiptomban és Tunisban, hogy az ily utazásra szükséges nyelvismeretben megerősödjék, csekély anyagi eszközzel három

*) *Sabäische Inschriften*, entdeckt und gesammelt von Siegfried Langer, publicirt und erklärt von David Heinrich Müller. 1883.

ízben nagy veszélyekkel összekötött utazást végzett Dél-Arábia legkülönbélebb részeiben. Utazásairól több földrajzi értekezést, és az eddigi ismereteket bővítő és helyreigazító mappákat.*) majd újabban egy terjedelmes munkát tett közzé, mely Ázsia történelmi földrajzában mindenesetre nyomot fog hagyni (e munkára később még rátérünk). De eddigi utazásaival, melyeket mint sok keleti utazó elődje muhammedán ember szerepében tett meg, még nem tartja befejezettnek helyszíni kutatásainak programját. «A kötelesség Arábiába szólít minket — így kezdi jellemző élénk modorával az imént említett könyve tizenharmadik fejezetét — a hol a félsziget föl kutatásának munkáját folytatnunk kell. Mahra, Hadhramaut, Aszír, Dawszír, Jemáma Bahrejn, 'Omán (közép-délkeleti és keleti Arábia eddig nem elég teljesen vagy vajmi hiányosan ismertett tartományai) mindennap ajtómon kopognak és éjjel nappal így kiáltanak föl hozzám: Huszejn 'Abdalláh (e néven utazik Glaser az arabok között), ne pocsékolj idődet irka-firkával. Isten maga a mindeneknek tudója. Te pedig napról napra megvénülsz és megmerevedel és ha majdan teljesen megkopaszodol és se teve se ló hátán nem tudsz megúlni, akkor nincsen közünk mit keresned. Huszejn 'Abdalláh, siess és ne késedelmeskedjél. Ezért Ptolemæusnak majd későbbi időben, ha nem lesz fontosabb dolgom, külön könyvet szentelek, ha Isten úgy akarja.»**) De eddigi három utazásából is, melyek az ép megszólaltatott tartományokra még nem terjedtek ki, nagyfontosságú gyűjteményeket hozott haza: egy tekintélyes arab kézirati gyűjteményt, melyet a berlini királyi könyvtár szerzett meg, de még sokkal tekintélyesebb s fontosabb palæographikus anyagot, eddigelé egészben 1032 fölíratú másolatot, tehát körülbelül annyit, mint összes elődei együttvéve. E fölíratok között, melyeket részint a berlini királyi múzeum, legnagyobb-részt a British Museum szerzett meg, de melyeknek tetemes része még az utazó birtokában van, számos keltezéssel ellátott és királyneveket tartalmazó nagy terjedelmű okirat találtatik, melyek előreláthatólag nagybecsű adalékot fognak nyújtani

---

*) Különösen a Petermann-féle *Geographische Mittheilungen* 1886-diki évfolyamában.

**) *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*. II. kötet (Berlin, 1890.) 163. lapján.

Sába régi történetéhez és annak az eddigi kutatások után fönmaradt némely hézagát fogják kitölthetni. Ide tartozik például a már fönt említettem szirváhi fölírat, mely — mint azok, kik tanulmányozásához hozzáfogtak, már most is állítják — az első sábai dynastia, azaz a papi királyok korszakának kezdetére nézve egész okirat-tárral fölé. De ennél még sokkal fontosabbak a Glaser által megszerzett azon fölíratok, melyek a közönséges délarab okiratok pogány (polytheista) jellege helyett teljességgel monotheista szellemet tükröznek. Ily fölíratok eddig sem hiányoztak, de az újabb fölfedezések által helyezettnek csak kellő világosságba. Arábia régi pogány istenei helyett szólnak «az ég és föld uráról», az «irgalmas Istenről» és ennek elnevezésére ugyanazon szót (Rahmán) használják, melyet a zsidók és a szyr keresztyének s ezektől kölcsönözve később Muhammed használt az Egy Isten jelölésére. Muhammed szent könyvét és ennek egyes részeit «Istennek a Rahmánnak nevében» nyilatkoztatta híveinek. Sprenger Alajos *Muhammed életében* az arab próféta fejlődésének egy egész korszakára nézve jellemző vonásul ép a Rahmán név uralkodását emeli ki, s e korszakot «Rahmanperiode»-nak nevezte el. Glaser monotheistikus fölíratai között azután van olyan is, mely ez általános mouotheismuson túl egyenesen zsidó jelleget mutat föl, szólván «az égnek és Izraelnek» uráról, vagy viszont tagadhatatlanul keresztyén eredetű ily invocatióval: «Erejével és segítségével és irgalmával a legkönyörületesebbnek és Messiásának és a szent léleknek». Az ily zsidó és keresztyén zamatú fölíratok mindmegannyian 378 Kr. u. egészen a hatodik század közepéig terjedő évekből valók, tehát azon időből, melyre nézve egyéb történelmi adatokból tudjuk, hogy Dél-Arábiában Aethiopia befolyása következtében a keresztyénség honosodott meg, majd pedig a sábai nemzeti dynastia föülkerekedése az idegen befolyást azzal akarta gyöngíteni, hogy ellenében a zsidó vallásnak kedvezett, néki engedett tert és uralkodó befolyást. Ezek képezik a délarab epigraphiai adatok legutolsó, legifjabb rétegét. Utána Dél-Arábiában rövid időre az idegenek uralma veti meg lábát, majd a hetedik század közepe előtt Muhammed seregei az iszlám számára hódítják meg a régi Sába évezredes birodalmát és vele együtt, a mint bevezetőleg kiemeltük, elsőpriki a régi arab dicsőség emlékét a hívek lelkeiből. Könnyen sejtethető, mily fény sugárzik e fölíratok-

ból Sába azon korszakára, melynek ismerete a byzantinus és æthiop írókból merített adatok alapján ugyan eddig sem volt ismeretlennek nevezhető; de melynek egyes mozzanatai e föliratokból okiratszerű igazolást nyernek.

Ez okiratok történelmi fontosságát az önálló jemeni birodalom utolsó korszakára nézve maga Glaser világította meg egyik munkájában, melyet érdekes tartalma miatt bizonyosan nagyobb rokonszenvvel fogadtak volna, ha nem érvényesül benne (a mi már megelőző publicatióiban is túlságosan nyilvánult) Glaser írói egyéniségének nagy érdekessége mellett annál kellemetlenebb sajátossága: a polemia túlzása. E sajátosság, úgylátszik Glaser írói jellemétől el nem választható. Föltűnést keltő fölfedezéseitől szinte elriasztja a tudomány nemesítő hivatásától áthatott embert azon szenvedélyesen dörömbölő modorral, melylyel más véleményben levő szaktársai ellen dül-fül, kik e fölfedezéseknek, míg meg nem történtek, hasznát sehogy sem vehették, kikről azt hiszi, hogy nem eléggé lelkesednek érte, bennök személyes ellenfeleket lát, folyton cselszöveket szimatol, kiknek fondorkodásai csakis az ő érvényesülésének meggátlására irányulnak. Tudományos ellentét, személyes ellenszenv, gyűlöletes cselszövény és áskálódás — e fogalmak folyton egybeolvadnak irataiban. Különösen Müller Dávid Henrik az, kit igazságtalan szenvedélye céljául tüzött ki; nincsen munkája vagy értekezése, melyben e személyes szempont nem érvényesül, a munka elválaszthatatlan kísérőjeül. Fölfedezéseinek közlése alatt, mely arra, hogy az olvasó bizalmát fölgerjeszsze, nyugodt előadást igényelne, a tanító katedrája helyett tüzet hányó hegy kráterjén látjuk állani, onnan tüzes lávába burkolt igazságokat szórni az olvasóra, mindig felszemmel oldalt nézvéen igazi vagy képzelt ellenfeleire, kiket folyton vág és sebez. A szabæusok és minæusok korát vizsgálja, vagy Plinius és Ptolemæus valamely geographiai tulajdonnevét azonosítja a mai Arábia mappáján; ezt csak úgy teheti, hogy a bécsi professorra és akadémikusra kígyót békát kiált, vagy az orientalisták stockholm-christianiai kongresszusára mindenféle ízetlenséget mond. Állítólag ellenségei ottan is megakadályozták, hogy utazásai tudományos eredményeiről előadást tarthasson. Mert hát tudni való, hogy az orientalisták között minden ok és cél nélkül újabb időben előidézett — most már ismét helyreütött — perpatvarban az elégületlen Glaser a kongressz-

szus ellenségei között foglal helyet. Egy tudománykedvelő ideális király elnöklete alatt 1889 őszén lefolyt nemzetközi tudományos gyülekezet ellen utólag szított oppositio arra a furcsa alapra állott, hogy a kongresszuson a tudomány érdekeinek nem elég időt szenteltek, — pedig a kik belőlök kértek, vagy 150 fölolvastatást hallgathattak a különféle köz- és osztály-üléseken — sőt az időnek egy részét azon profán időtöltésre fordították, hogy Európa és Amerika könyvmolyait egyúttal Skandinávia bájoló természetébe kivezették és királyi fényes fogadtatásokon (azt mondja az oppositio: hogy a tudomány demokratikus jellegének rovására) egy eddigelé vajmi mostohán méltányolt tudományt páratlan elégtételben részesítettek. Ez örvendetes, bár nem egészen chablonszerű mozzanatokban az a nagyérdemű hazánkfia, ki többed magával a kongresszus ellen támasztott epés izgatás élén állott, a tudományos érdekek megrövidítését látta, s a mi még bámulatosabb, ezen holmi bürokratikus lepelbe burkolt izgatásnak (valami avúlt «ügyrend» zászlaja alatt keltek síkra) sok hívet toborzott. Ezen az összes európai országokat bejárt izgatásnak híre bizonyára némely olvasónak szeme elé is került, s azért Glaser gerjedelmeinek említése alkalmával nem kellett helyen szögtük be talán e kiterést sem, mely a keleti tudományok újkori történetére nézve bizonyára nem egészen érdektelen.

Glaser elődeitől teljesen eltérően construálja Dél-Arábia történetét és e különállásával Ázsia történetének egyik fontos kérdése került a tudományos kutatás napirendjére. Történelmi munkájának*) ez a legérdekesebb, legébresztőbb pontja. Chronologiai kérdésről van szó; eldöntésén másfélezer év története fordul meg. E vitás kérdés bemutatása ismét a «gens magna Arabiae»-val, a minæusokkal hoz kapcsolatba.

Korunk tudományos kritikája az ó-kor irodalmi hagyományának fejlődéstörténeti meghatározásában nem egy téren valóságos forradalmat hajtott végre. Ezért korunk tudományát fölforgató célzatúnak szokták bélyegezni azok, kik a régi, sokszor teljesen elavúlt szemlélet mellett nagyobb szellemi kénye-

---

*) *Skizze der Geschichte Arabiens von den ältesten Zeiten bis zum Propheten Muhammed.* Ausschliesslich nach inschriftlichen Quellen, von Eduard Glaser. Erstes Heft. München, im Sommer 1889.

lemben érzik magokat. De azért a hivatásától áthatott tudományos kutatás nem szűnik meg föladatai legfontosabb és leghatásosabb művét ép az átöröklött szemlélet kritikája által teljesíteni. És épen a régi népek irodalmi hagyományának fejlődéstörténeti meghatározásában mutatkoznak leginkább kritikai haladásunk eredményei. Az ind nép védáiban, melyekből soká csakis az árja őskor naiv érzelmeinek visszhangját hallották, mint egy francia író mondja: «le parfum de haute antiquité, de jeunesse — antiquitas sæculi, juvenus mundi — qui s'en exhale», a modern kritika relative későbbi befolyást ismer föl, liturgikus czélokra összealkotott papi munkát, melyből az őskor elemei csak beható philologiai bonczolás által hámozhatók ki. Az újkori bibliai irodalomtörténet az ó-testamentom ép azon részéről, melyeket soká a bibliai irodalom reletive régibb rétegének néztek (teremtési elbeszélés, papi törvénykönyv), azt bizonyította, hogy szerkesztésöket a babiloni fogság korszaka előzte meg.

A delarab emlékek chronologiai meghatározásában Glaser útmutatása mellett egészen ellentétes irányba jutunk. Müller a szabæus és minæus dynastiákat, mint Dél-Arábia legrégebb történeti korszakának képviselőit, egymás mellett ugyanazon korban létezöknek tanítja; velök a Kr. e. VIII. századig mehetünk vissza, egészen addig, midön Szargon assyriai király 715-ben Itamara szabæus királyt megsarcolja. Ez volt az eddigi szemlélet szerint az arabok ismert történetének legszélsőbb határa a régiségben. Ennek ellenében Glaser tíz argumentummal törekedik lerontani a két dynastia egykorúságát. Ezek között leginkább megkapó azon negatív észrevétel, hogy a két rendbeli (szabæus és minæus) fölíratokon a két dynasztia királyai egymásról egy szóval sem emlékeznek meg. Ha igaz volna, hogy egymás mellett, egymás szomszédságában mint vetélytársak évszázadokon át uralkodtak; szerinte merő lehetetlenség volna, hogy a fölíratokon, melyek hatalmuknak, viselt dolgaiknak tanúi és emlékei, állandó makacssággal agyonhallgassák egymást. Glaser szerint a minæus hatalom a szabæus dynastiák előzménye az őskorban. Hogy időszaki terjedelméről számot adjunk, a legrégebb adatoknak kell utána járnunk, melyek a sábai hatalom létezését mint biztos történelmi tényt föltételezik. Szargon assyriai király idejében, és még korábban Salamon király idejében már szabæus dynastiával van dolgunk; a bibliai «nem-

zetségi táblában» (Mózes I. könyve 10. fejezetében) csakis szabæusokról van szó, a minæusoknak se híre se hamva.

Ez okirat szerkesztésének idejében tehát a sábai nép volt Del-Arábiának uralkodója; a minæusok, kikről a bagyomány mint Arabia «nagy népéről» emlékezik, már teljesen leléptek vala a színtérről. Az a harmincz minæus király, kiknek neveit Glaser a fölíratokról összeállította, ennél fogva sokkal távolibb időben uralkodott, abban a korszakban, midőn az assyrok még nem nyomultak vala Syriába és éjszaki Arábiába. Különben az ékíratok dicsekvő bulletinjeiben, melyek az ellenszegülő arab törzsek neveit is fősorolják, a minæusok megemlékezésével is találkozánk. E negatív eredményt Glaser positiv meghatározással is erőlködik megtoldani. Okoskodása szerint, a minæusok a Salamon király idejét megelőző korszakban uralkodtak; hatalmuk a bibliai bírákat megelőző korszakba nyúl vissza. Tekintettel arra, hogy a 30 egymás után uralkodó minæus király együttvéve (mindegyiknek uralkodási idejét átlagosan huszonöt évre állapítva meg) körülbelül 750 évig intézhette Dél-Arabia sorsát, a zsidó bírákat megelőző korszakba vezetnek vissza hatalmuk kezdetei, tehát 1500-ig Kr. e., «valószínűleg azonban egészen 2000-ig mehetünk vissza, minthogy még távolról sem ismerjük az érdekes birodalom összes királyait». Valamint meg későbbi időben is a magasabb műveltséggel és erősebb szervezettel bíró délarab törzsek sejkjei egészen a syriai sivatag határszéleig gyakoroltak uralkodó befolyást a közép és éjszaki Arábiában koberló beduin törzsekre, úgy lehetett ez az őskorban is. A minæusok befolyása egészen Syriáig terjedt. Csak nem rég fedezett föl Euting, straszburgi tudós, kit búvárkodó utazásai Éjszak-Arábiába és a Sinai félszigetre vezettek,*) Arábia legéjszakibb részében, közel a nabatæusok hajdani hatalmi köréhez, 69 minæus fölíratot, melyeknek megfejtését ugyancsak Müller Dávid Henriknek köszönjük.***) E jelenségből a minæus befolyás éjszaki kiterjedését következtethetjük, mely elé csakis azon őskori syriai kulturnépek szabtak határt, melyekkel a minæusok összeütközésbe is kerültek, a nélkül azonban, hogy a népeket hatalmuk körébe maradandóan bevonhatták volna.

*) L. e folyóirat 1886. jan. füzetében *Leqújabb felfedezések Arábiában.*

***) *Epigraphische Denkmäler aus Arabien*, Bécs, 1890.

Látni való, hogy Glaser Arábia ó-korának biztos kiinduló pontot kíván megállapítani, mely e történetre nézve eddigelé nem volt meg. Sőt a kelet ó-kori történetének sok egyéb jelenségét is belevonja a minæusok körébe. Hogy csak egyet említsek: Glaser szerint (II. kötet 449. lap) a sémi törzsek azon csoportjában, melyek az ő nézete szerint együttvéve képezték az Egyiptom történetéről híres hykszós népeket, előkelő helyet foglalnak el a minæusok. Rájok vezet vissza a bibliai geographiából ismert számos nép- és törzsnevet, melyeknek gazdájáról azt tanítja, hogy a minæusok egy-egy ágát képviselik. Ezt véli különösen a bibliában említett midjánitákról, a «Ketúra fiairól» stb. De ezen, mindenesetre túlzott föltevések, csakis mellekes mozzanatai a minæusokról előadott általános nézetnek, mely, mint láttuk, arra irányúl, hogy Arábia őskorának eddig teljesen üres lapját positiv tartalommal kitöltse.

A szabæusok hatalmának a mostanig dívó tanítás szerint nem bírtuk előzményeit adni. Ha Glaser okoskodása, mely mindeddig csakis hypothesisnek mondható, képesnek fog bizonyítani arra, hogy a történelmi kritikát megállja, kétségkívül nagy nyereséget jelentene Ázsia régi történetére nézve. Ez idő szerint nem csekély szenvedélyességgel folytatott polemia tárgyát képezi, mely — elég jellemzően! — nem csak a szoros értelemben vett tudományos folyóiratokban, hanem leginkább egy német napilap hasábjain, a nagy közönség szeme láttára, folyt le.*) A vita mai állása még nem engedi, hogy a kérdésre nézve az egyik vagy a másik nézet felé hajoljunk. E cikkünk főadata csak az lehet, hogy a művelt közönséget egy, a történelmi tudományra nézve semmi esetre nem közönyös kérdésre nézve tájékozzuk, melynek fölvetése és megvitatása — akár miképen dőljön el a szaktudósok harcza — mindenesetre számos hasznos vonással fogja kiegészíteni Ázsia ó-kori történetének homályos képét.

IV.

Arábia ó-kori története, melynek okiratai Glaserrel a Kr. e. második évezred elejéig nyúlnának vissza, jóformán egészen a

---

*) A müncheni *Allgemeine Zeitung* 1889 október 20., 1890 január 16., 24., 27., 31. számaiban (melléklapok).

Kr. utáni második századig terjed, teljesen azonban csak Muhammed föllépésével ér véget. Ekkor Arábiában egy új fejlődési korszak nyílik meg, mely teljesen más módon, mint a hogy a minæusok és szabæusok idejében történt, hozza kapcsolatba a felsziget embereit Ázsia többi népeivel.

Már érintettük, hogy Arábiára nézve tulajdonképen már a II. századtól kezdve szólhatunk a történelmi viszonyoknak lényegesen megváltozott képeről. Ez idő felé állott be az Arábia művelődésére nézve emlékezetes esemény, hogy számos délarab törzs — még nincsen biztosan megállapítva, mily okoktól indítva — lakó helyeit oda hagyja és éjszak felé vándorol. Némelyek Közép-Arábiában megállapodnak és itt Mekka fejlődésére nagy befolyást gyakorolnak, mások folytatják útjokat Syriába, a hol két ágra oszolnak. Az egyik Mezopotámiában, a másik éjszaki Syriában telepedik meg; mindkettőnek sikerül új lakó helyein állandó viszonyok között bizonyos hatalmi állást teremteni maga számára. A mezopotámiai ágban uralomra vergődik a lachmidák dynastiája, az éjszak-syriai ágból, melynek történetében Odenatus és Zenobia nevei magaslanak ki, kerül a ghasszanidák királyi háza, melynek kritikai történetét legutóbb a híres Nöldekének egy mélyreható értekezése készítette elő.*) Vándorlásaikkal és Syriában való megtelepedésökkel a délarab műveltséget magokkal viszik éjszak felé és ezen, különösen építő munkásságban nyilvánuló műveltségnek nyomait (a mint Henszlmann irodalmunkban is elég alaposan kifejtette) még mai napig is szemlélhetjük a Damaskustól délre fekvő Hauránban talált építményekben, melyeknek sajátosságai ghasszanida eredetre mutatnak.***) A két arab dynastia évszázadokon át, egészen Muhammed idejéig, nagy befolyást gyakorolt a syr-arab sivatagon tanyázó törzsekre, s ez egész idő alatt az arab műveltségnek támasztói és ébresztői kerültek ki királyaik közül. E királyok udvaraiban fordulnak meg az arabok költői, kiknek legjelesebbjei a lachmida és ghasszanida királyokhoz intézik dicsőítő költeményeiket. Úgy látszik, hogy befolyásuk nélkül az arab költészet nem emelkedik ki primitív állapotai-

*) *Die ghassanischen Fürsten aus dem Hause Gafna's* (Berlin — akadémia — 1887).

**) Lásd értekezésemet: *Palesztina ismeretének haladása az utolsó harmincz évben* (1886). a 15. és következő lapokon.

ból. Az e viszonyok között támadt arab műköltészet kezdetei legföljebb az ötödik századig vezethetők vissza. A két arab állam csak úgy bírta önállóságát föntartani, vagy talán egyáltalán kezdettől is csak úgy volt képes hatalmát megállapítani, hogy mindegyik a maga részéről egy nagy hatalomra támaszkodik, melynek érdekében volt, hogy ez arab államok fönnálljanak. A mezopotámiai lachmidák a persa királynak, a syriai ghasszanidák a byzanczi császárnak árnyékában gyakorolják uralkodásukat az arab törzsek fölött. A byzanczi és persa államok harczaiban mindkét oldalon arab sereggel találkozunk. A görög és persa műveltséggel folytatott e sűrű érintkezés volt első csírája azon rohamosan fejlődő kulturának, melylyel az iszlám idejében az arabok között találkozunk.

De az olvasó e helyen mindenesetre azon kérdés érintését is elvárja, hogy miképen alakúl Arábia története a föliratok homályába burkolt azon ősi időktől kezdve, midőn a minæusok — eddigelé még mindig kérdéses — nagy hatalma egészen Syriáig terjedett, le egészen azon időig, midőn a műveltségnek pozitívabb jeleit és tanúságait bírjuk a sivatag kóbor költőinek munkáiban, kik lantjokkal a ghasszanida udvart fölkeresik és ott jó tartás mellett a fejedelmek erényeit és hatalmát dicsőítik. Glaser a minæusok bukásával sem hagy bennünket cserben, és a következő évezredre nézve is történelmi schemákkal lát el bennünket a föliratok tanulmánya alapján, melyek azonban csakis Arábia belső történetét érdeklik, s a nagy világgal való kapcsolatokra nézve nem bírnak oly befolyással, hogy olvasóink türelmét az egymást fölváltó idegen hangzású királyok fősorolásával zaklassuk. Ezért bátran mellőzhetjük itt a minæusok bukásával felülkerekedő papi királyokat (makárib), valamint az újabb állami élet megerősödése után fölmerülő valóságos királyi családokat. Szerzőnk okoskodásainak, különösen a chronologiai határookra nézve nem kevésbé optimisticus természetét a következő megjegyzés is sejtetheti olvasóinkkal. Miután a sábai királyság biztos kezdetét Kr. e. 820-ra állapította, e megállapítást, az I. kötet 77. lapján, a következő jegyzettel toldja meg: «Minden valószínűség szerint azonban a királyi korszak kezdete még távolabbi időbe tartozik, és úgy hiszem, hogy később fölmerülendő föliratokból könnyen kitűnhetik, hogy a sábai királyi dynastia kezdetei körülbelöl 1000-ig Kr. e. nyúlnak

vissza. Egyelőre azonban ily föltevés számára nem rendelkezünk eléggé nyomós támasztékkal. Mert az, hogy Sába egyik királynéja bölcS Salamon udvarát meglátogatja, bizonyára nem mondható pusztá mesének; de egyelőre e királyné számára még nem bírunk a fölíratokból ismert uralkodók lajstromaiban helyet szorítani. De azon tény, hogy Itamara az assyr királynak sarczot szolgáltat, azt bizonyítja, hogy e régi idöben a szabæusok messze éjszak felé, bizonyára Gázáig nyomultak volt elő, a mely fontos kereskedő város régebben a minæusok birtokában volt. A birodalom ily nagy kiterjedése másrészt arra mutat, hogy ez idöben már nem papi királyokkal van dolgunk és hogy a szabæusok már régi idök óta hódíthattak e vidéken. Oly messze terjedő országot, minö Arábia, nem hódítanak meg közlegyintésre.»

A szabæus uralkodók, kiknek a Szargonnal hadakozó Itamara után (715 Kr. e.) egészen 300-ig Kr. u. még 36 nemzedékét mutatják föl a fölíratok, az idök fejlődésével hatalmukat mindinkább kiböviték. A birodalmuk területén némi önállósággal uralkodó apróbb fejedelmeket, kik erös váraikban feudalis hatalmat gyakoroltak a szomszéd területre, lassan-lassan belevonták uralmuk körébe. Az országuk határain, különösen Jementöl keletre, teljes önállósággal alakult államokat, melyeket Glaser a minæusok utódainak tekint, arra kényszerítették, hogy Sába birodalmával szövetségre lépjenek, mely szövetségben Sábát illette a hegemonia, oly annyira, hogy a késöbbi korszakokban ez országok királyi czimeit is a sábai fejedelmek viselik. Így lesznek e fejedelmekből az idöszámításunkat megelőző idöben «Sába és Raidhán királyai», majd késöbbi évszázadokig tartó, fokozatos bövülés által «Sába, Rejdán, Hadhramaut, Jemen és a hegységben és a Tihamában lakó arabok királyai». E terjedelmes cím a Kr. u. 450-dik évböl való. A cím bövülése a sábai hatalom fokozatos terjedésének felel meg; benne tükrözök a sábai birodalom története.

De a sábai birodalom háttérében ez egész idö alatt egy komoly veszélyt veszünk észre, mely a mindig bövülőben levö sábai hatalmat Afrika felöl fenyegeti. Az Arábia délkeleti részéről Afrikába bevándorolt abessyniai nép a III. századtól kezdve ismét Del-Arábia felé fordítja figyelmét és sikerül is neki Nyugat-Arábia partvidékét, Mahrát és sok számos arab szigetet hatalmába ejteni. A sábai királyok sok ideig vissza-

szorítják ugyan az abessyniai hódítót és egyúttal — mint címöknek megfelelő bővítése mutatja — hatalmukat éjszak felé még inkább kiterjesztik, míg 525-ben valószínűleg byzanci segélyvel az aethiopok egész Dél-Arábiában czélt érnek, és Sába országát hatalmukba ejtik. A Byzanczra támaszkodó aethiopok ellenében Byzancz vetélytársának, a persáknak, segítségével a VI. század végéig sikerült ismét a sábai önállóságot helyreállítani. De csak rövid időre. Muhammed csapatai nem sokára elsöprik Jemen önállóságának ez utolsó árnyékát.

Dél-Arábia történetének ez utolsó részlete, az aethiop foglalás és az arabság fölcsumódásának története, eddigelé is elég részletesen volt ismerve. Egyes epizódjai a byzanci és syr egyházi íróknál részletesen vannak elbeszélve; sőt aethiop nyelven is létezik egy epigraphikus okirat (az úgynevezett *axumi fölirat*), mely az aethiop hatalom kiterjedését Dél-Arábiában a legelénkebben világítja meg. Az arab források is eléggé hőbeszédűek azon négy evszázad történetére nézve, mely a muhammedán hódítást megelőzi.

Mindez anyag már eddig is lehetővé tette a történetírásnak, hogy Dél-Arábia történetét a Kr. u. III.—VII. századra nézve körülményesen ismertesse. Ez ismeretek mellett az újabban fölfedezett föliratok inkább csak vallástörténeti tekintetben nyújtanak újabb tanulságot, a mennyiben — mint föntebb már kiemeltük — a régi pogányság helyében tisztán monotheistikus irányt tükröznek, vagy megvilágítják azt, a mit nálok nélkül amúgy is elég jól tudunk. Mind a mellett a történet e korszakára nézve Glasernek az a törekvése, hogy a byzanci befolyásnak lépésről lépésre való éles föltüntetésével és annak regibb előzményekre való visszavezetésével a történeti fejlődés mélyebb rügőit mutassa ki, melyeknek megfigyelése egyúttal a persa beavatkozásnak jobb megértését is lehetővé teszi. «Philostorgius (370—420 Kr. u.) Adanét (a mai Aden), romai-kon'-nak nevezi. A rómaiak Sábának a IV. században beállott gyengülését nyilván arra használták föl, hogy az adeni kikötőt elfoglalják. És itt helyen való a figyelmeztetés arra is, hogy szükséges volna, a rómaiak történetéből az arabok ellen indított háborúkat kimutatni. Biztosan állithatjuk, hogy a rómaiak az aethiopok első délarábiai foglalása alkalmával ep úgy segédkeztek, mint 525-ben, midőn amazok byzanci segély nélkül semmire sem mehettek volna Dél-Arábiában. Ennélfogva az a

adat, hogy Septimius Severus császár 201-ben Kr. u. Arábia felixen átvonult, semmi esetre nem tekintendő túlzásnak, ép oly kevéssé, mint a hogy azon adatok sem mondhatók túlzottaknak, melyek a nyugati és keleti római birodalomnak Diocletianustól egészen le az iszlám keletkezéséig, Arábia ellen indított vállalatairól beszélnek. E vállalatokat kell a Róma és Axum (Aethiopia fővárosa) között későbbi időkben fönnálló (az arabok meggyöngítését czélzó) szövetség előzményeiül tekintennünk, melyek az aethiopok délarábiai sikereit jobban megértetik velünk. A rómaiaknak ez átöröklő ellenségeskedése az arabokat már jó régen hajdani elnyomóik, a persák, karjaiba vezették, és ki a megmondhatója, vajon nem ez ellenséges viszony volt-e egyik rügője az iszlám terjedésének Arábiában, melynek lakói évszázadok óta Rómát, illetve Byzanczot és az ott uralkodó keresztyénséget kerlelhetetlen ellenségeknek ismerték. És tényleg Krisztus idejétől kezdve egészen a sábai birodalom bukásáig a római birodalom története tükrözik a sábai birodalom életében is. A mint Róma hatalma meg van akasztva, Sába erőben és kiterjedésben gyarapodik; a mint Róma, akár már most a nyugati, akár a keleti, ismét magához tér, azonnal rossz idők járnak Arábiára. Vajon egyebet tett-e Muhammed, mint azt, hogy nemzete hagyományát követve, atyafiait hazája évszázados ellensége ellen egyesítette? És azontúl is megmaradt a Róma és Sába közötti ellentét; csakhogy Róma helyébe a keresztyénség, Sába helyébe meg az iszlám lépett.» (II. kötet 172. lap.) És a persa beavatkozásnak Dél-Arábiában is kifürkészi eddig meg nem figyelt historiai előzményeit, midőn (u. o. 139. lap) súlyt vet arra, hogy már időszámításunk első századától kezdve közép és délnyugati Arábiában hatalmas persa coloniák léteztek, melyek ott különösen aranybányászattal foglalkoztak és fokozatos előhaladással a persa befolyást Arábia e részeire kiterjesztették. Ez érintkezések megfigyelése által Arábia régibb történetének tárgyalására nézve új szempontok nyílnak meg, melyeket — a mint a rómaiakat illető föntebb közölt idezetből is látható — maga Glaser szörnyű vérmességgel ragad meg, s melyeket a mérséklő kritika illetekes határuk közé fog szorítani.

Mindenesetre azonban ez újabb délarab fölirati tanulmányok egy fontos eredménnyel járnak Arábia régi történetének ismeretére nézve és ezt legjobban Glaser következő szavaival

jelezhetjük: «Azt a nezetet, hogy az arabság csak Muhammeddel lépett legelőször a világtörténelem színterére, ezentúl teljesen el kell ejtenünk. Nem a fönmaradt beduin költemények, hanem csakis a történelmi fejlődés kimutatása tesz lehetővé az iszlám keletkezésének helyes megértését, a mely nem volt egyéb, mint a dicső múlt lappangó tudatának, és egy nagy jövő reményének fölébredése. Az iszlám az arab nemzet reményét fényesen igazolta, sőt oly annyira, hogy a multat túlszárnyaló hatalom, dicsőség és nagyság, melyeket az iszlám kölcsönzött neki, teljesen elfeledteti vele a multat, melyet ezentúl érdemtelennek tartott arra, hogy róla az iszlámmal megnyílt fényes és hatalmas korszak mellett még becsülettel megemlékezzék. Azonban az európai tudománynak nincsen oka arra, hogy a muhammedán arabok e nézetéhez csatlakozzék, s az a reményem, hogy utazásaimnak legalább az az egy eredménye leszen, hogy ezentúl nem az iszlámot és az arab beduin költészetet fogják az arabság foglalatjának tekinteni, hanem hogy Arábiát is, úgy mint a világ egyéb országait, tisztán történelmi szempontból fogják szemlélni és le fognak mondani arról a valószínűtlen és értelmetlen fölfogásról, mely szerint az arabok és Arabország a régóta virágzó India, Assyria és Egyiptom között csak Kr. u. a VI. században mintegy varázsütésre bukkant föl a sötétségből.» (II. kötet 209. lap.). E szavak mindenestre egy tekintetben teljes jogosúltsággal bírnak, a mennyiben a fölíratokból kitünő történelmi kapcsolatokkal válik Arabia iszlám előtti története a világtörténelem egyik részévé. De semmi esetre sem lehet az iszlám előzményei ismerőjének ahhoz hozzájárulni, hogy a Muhammed tanítása révén beállott nagy mozgalom csak folytatása volna az arabság régi harcainak az őskor világhatalmai ellen, melyeknek emlékét az iszlám teljesen elfeledteté az arabokkal. Hiszen a történelem azon részének ismerői, melynek adatai nem utazóktól és még csak ezentúl fölfedezendő fölíratokból, hanem az iszlám első idejének jól megőrzött hagyományából minden félreértés és subjectiv vermesség nélkül merithetők, lépten-nyomon arról mutatnak, hogy a Muhammedtől kiinduló nagy buzditást mily apathiával fogadták az arab nemzet igazi képviselői, olyannyira, hogy az iszlám valóságos alakulása csakis abban az időben válik bevégzett ténynyé, midőn a töszyökeres arabságon kívül álló körök kezdik fölkarolni és a világtörténelem hatalmas ténye-

zójévé alakítani. A hidsra második századában az arabság az iszlám történetében mint előmozdító tényező már alig jó tekintetbe.

V.

Glaser «történelmi vázlata»,*) melyben Arabia régi történetét «kizárólag fölirati források alapján «szándékozik konstruálni, nem lép föl a történelmi előadás igényeivel. «Kutató utazóknak — így szól pár sornyi előszavában — nem lehet föladata, hogy alaki tekintetben tökéletes írásmódot fejtsen ki, mint például a költőnek, a regényírónak, vagy hírlapírónak, hanem az, hogy a tudományt előbbre vigye.» Mindenesetre naiv nyilatkozat, melyet modern tudományos író nem tehet magáévá. De hát a «vázzat» mint egyúttal értesülünk, tizenkét nap alatt készült, úgy látszik, a stockholm-christianiai kongresszus számára. Nem is terjed azon teljes időszakra, mely a szerző kutatásainak tárgyát képezi. A sábai királyságot a szövetségek korszakáig viszi hat fejezetben; pedig az egész munka tizen-nyolcz fejezetre van szánva. Ezúttal Glasernek első sorban főleg az volt a célja, hogy egyrészt minæus hypothesisét adja elő s hogy másrészt külön fejezetben (II.), melylyél a szabæus-történet végső korszakába a rendszeres előadás során kívül belenyúl, a monotheista fölirat-csoportra nézve tett fölfedezéseit minél előbb ismertesse. A történelmi vázzat folytatása még nem jelent meg. E helyett Glaser időközben nagyobb keretre szabta munkáját és egy vaskos kötetben váratlanúl e bővített keretű munka második kötetét bocsátotta közre. Az irodalmi rendszeresség hiánya, melyet szerző — mint egy-két idézett kivonatból is láthattuk — utazói minőségével igazol, másrészt azt az előnyt nyújtja, hogy Glaser a vázzatába még belé nem vont korszakokra is kitér, s így azon helyzetben lehetünk, hogy új nézeteit s külön véleményeit e korszakokra nézve is ismertessük. Legújabb könyvében, melynek sokoldalú tartalmát csak hiányosan vázolja bőbeszédű címlapja,**) a történelmi földrajz tudományát kívánja a maga szempontjából gazdagítani.

*) Lásd fönt a 86. lapon *) a jegyzetet.

***) *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens von den älte-*

Az ó-kori irodalom három csoportja az, melyekben Arabia népeiről, törzseiről, egyes vidékeiről, városairól, kikötőiről akár rendszeresen akár alkalmilag van szó; még pedig: az ékíratokon (az assyr uralkodóknak Arábiával viselt háborúiról szóló fölíratokon), a bibliában (rendszeresen a népek osztályozása alkalmával és e részeken kívül is számos alkalommal történeti elbeszélésekben úgy mint a próféták beszédei során) és végül a görög és római írónál. Ez ó-kori okíratok egyike sem nyúl vissza Arabia történetének Glasertől kitűzött kezdőpontjáig (II. évezred Kr. e.), azaz a minæus hatalom koráig, sőt mindmegannyian a szabæus királyság idejéből valók.

Legkésőbbiek a harmadik sorban említett okíratok: nevezetesen Theophrastes (körülbelől 312 Kr. e.), Strabo (66 Kr. e. egész 24 Kr. u.), ki régibb, általa lelkiismeretesen megnevezett forrásokat (Eratosthenes, meghalt 196 Kr. e., Agatharchides 120 Kr. e., Artemidoros körülbelől 100 Kr. e.) használ; az Aelius Gallus (24 Kr. e.) arab hadjáratáról szóló régi tudósítások; a *Periplus maris Erythraei* szerzője, kiről Glaser az eddigi föltevések ellenére azt akarja bizonyítani, hogy kereskedői szempontból végzett utazása alkalmával gyűjtött észrevételeit 56—71 Kr. u. jegyezte föl; a bőségesen compiláló Plinius (meghalt 79 Kr. u.), ki a nélkül, hogy reá hivatkoznék a *Periplus* is használta és kinek adatai már azért is óvatos használatra szorúlnak, minthogy különben a régi írótól kölcsönzött adatait a saját ideje viszonyainak megfelelő tényállással könnyen összezavarhatnók; a híres csillagász és matematikus Claudius Ptolemæus (II. század második fele Kr. u.). Ezekhez járúlnak még a Kr. utáni III.—V. századra nézve nagyon fontos byzancezi írók, úgymint az æthiop időre nézve tanulságos keleti egyháztörténeti kútforrások; végül a következő századokat tekintve, még Cosmas Indicopleustes, ki a VI. században Kr. u. az erythraei tengert és Indiát beútaza. A VII. századtól kezdve már az arab írókra kell tekintettel lennie a történelmi földrajznak és közülök leginkább a X. században író Al-Hamdánira;

---

sten Zeiten, bis zum Propheten Muhammed, nebst einem Anhang zur Beleuchtung der Geschichte Abessyniens im III. und IV. Jahrhundert n. Chr. Auf Grund der Inschriften, der Angaben der alten Autoren und der Bibel. Von E. G. Zweiter Band. Berlin (Weidmann) 1890. 575. 1.

ez író munkáinak fontosságára már föntebb (77-dik lapon) utaltunk.

Ezekből áll nagyjában az anyag, mely Arabia történelmi földrajzának ez idő szerint rendelkezésére áll. Ez anyagra nézve a tudomány föladata abban központosúl, hogy a körülbelöl 3000 számra terjedő fölíratí kincs adatait az épen említett három rendbeli idegen forrás helyszíni értesítéseivel összehasonlítsa, a geographiai és ethnographiai adatokat ez alapon azonosítsa és a viszonyok történelmi fejlődését ez anyagtól körülhatárolt évszázadokon belül földerítse és egészen a legújabb időkig, a midőn e fölíratokon és a régi íróknál említett helységeknek már csak romjai vagy még ennyi maradéka sem áll fönn, levezesse. Kétségtelenül óriási feladat, melynek megoldása a szokottakon túl még egyeb, például philologiai nehézségekbe is ütközik.

Ezek közül csak egyet akarnék megemlíteni. A kik a római és görög írókat évszázadokon át lemásolták, tudós és buzgó emberek lehettek ugyan, de bizony könnyen megeshetett, hogy távol Arabia népeinek és helységeinek neveire nézve egyáltalán tájékozva nem voltak, és így teszem Strabo vagy Ptolemæus adatait roppantúl megrontott és a mi a helyzetet még súlyosabbá teszi, egymás között is eltérő alakban hagyták az utókorra. *) Hogy a philologiai alap zavarosságának lehetőségeit méltathassuk, csak arra gondoljunk, hogy középkori arab tulajdonnevek mikké válhattak már két-három századdal gazdáik ideje után a scholasztikus fordítók és másoló barátok tolla alatt. Ibn Gebirőlből Avicibront csinálnak, Ibn Rosd-ot Averroes-sé torzítják stb. Hát még mivő fajúlhat az ó-korban rosszúl fölfogott keleti tulajdonnév az e romlott alakot még rosszúl is másoló író diák tolla hegyén? Könnyen érthető tehát, ha azt mondjuk, hogy a szöveg hagyománya abban a körben, mely Arabia historiai földrajzának legbővebb forrását nyújtja, a lehető legbizonytalanabb és legingadozóbb.

Hogy a nagy Ritter Károly Arabia földrajzára nézve is mindent megtett, a mivel az ő idejében hozzáférhető források segítségével bolygónk e részének földerítéséhez hozzájárulhatott, arról mindenki meggyőződhetik, ki Ritter nagy *Erdkundéjének*

---

*) Lásd erre nézve cikkemet a *Földrajzi Közlemények* 1876-diki kötetében.

arab kötetét használja. De ő még nem vonhatta be körébe az ékíratokat, az arab fölíratoknak nagy kincseit; a muhammedán arab földrajzi irodalom legnevezetesebb munkái is csak ő utána váltak hozzáférhetőkké, midőn az ő és Kiepert munkássága az irodalom e hézagainak pótlására követelő módon utalt. Legelőször Blau Ottó, Fleischer egyik tanítványának, ki porosz konzul minőségében sok ideig élt keleten, számos czikkei járultak Arábia történelmi földrajzához azzal az anyaggal, melyet csak orientalista nyújthatott. De valódi úttörést e téren Sprenger Alajosnak, Muhammed nagy hírű életírójának, köszöntünk, ki *Arábia régi földrajzában**) a tőle már töredékesen ismert Hamdáni és egyéb arab írók alapján a római s görög írók adatait, de különösen Ptolemæus tudósításait magyarázta, és ez alapon Arábia ó-kori mappáját is vázolta, különös tekintettel az arab néprétegek, törzsek stb. lakóhelyeinek meghatározására.

Glaser jelzett munkájában ez eredményeket két irányban viszi tovább. Egyrészt az általa lényegesen bővített fölírtai anyag fölhasználásával az összehasonlító kutatásnak az eddiginél tágabb alapot kölcsönöz; másrészt meg saját útazásai és itinerariumai a mai helyszíni nomenclaturát, és némelykor a mai arabok között fönmaradt topographiai hagyományt adják rendelkezésére. Földrajzi kutatásokra a szerzőt különösen még csillagász múltja teszi alkalmassá, míg viszont kutatásai e körében is annál föltűnőbb, hogy a múltjánál fogva matematikai módszerhez szoktatott tudós e téren annyira hajlandó következtetéseit sokszor a fékevesztett philologiai phantázia ingatag alapjára építeni, és ily következtetések számára sokszor a legudvariatlanabb modorban hitelt követelni. «Rossz néven lehet-e venni — úgymond — az utazótól, a kinek egy bizonyos ország képezi vágyai tárgyát, hogy ha annak tudatában, hogy a diplomás mesterek és építők eddigelé csak kutya-gunyhókat építettek, holott a kitünő márványból gyönyörű templomot, istenekhez méltót, lehetett volna alkotni, — a saját erejéből gyűjtött anyaggal, saját belátása és legjobb tudása szerint a tárgyhoz méltó tervet kieszel és elvégez?» E mondatnak ügyetlen szerkezete nem az én hibám, valamint nem nyelvünk ere-

---

*) *Die alte Geographie Arabiens als Grundlage der Entwicklungsgeschichte des Semitismus*, Bern, 1875.

jén múlt, hogy a szerző vad kifejezéseit nem bírtam szóról szóra visszaadni.

Glaser hypothesisai azonban kétségtelenül a figyelmet eddigelé kikerülő combinatiókra is vezettek, melyeket ezentúl nem csak az összehasonlító földrajznak, hanem az ó-kori történetnek is komolyan tekintetbe kell vennie. Már eddig is láttuk, hogy ő az ó-kori Arábiának, melyet soká a művelt világtól teljesen elzárt területnek képzeltek, idegen népekkel való érintkezését szereti kimutatni, utána járni azon kapcsolatoknak, melyek Arábia között és földünk egyéb hatalmai között az ó-korban fönállottak. E kapcsolatok kimutatásában, az igaz, szokása szerint, neha nagyon elveti a súlykot, túlzásokra ragadja őt buzgalma, hogy minden rejtélyt az ő Arábiájával sikerüljön megoldani. Könyve két fejezetében valóságos mintapéldáit nyújtja e túlzó buzgalom eredményeinek. A bibliai paradicsomot (316—329) Arábiában keresi és találja, midőn az összes folyam- és országneveket, melyek a biblia elbeszélésében fölemlítvők, geographiai rendszerébe beilleszti. Azután még az aranyáról és drágaköveiről a bibliai íratokban híres Ophirországot is, a honnan Hiram phœniciai király a királyok I. könyvének 10. fejj. 11. verse szerint aranyat, drágaköveket és almuggimfát hozott, melyek Isten házának díszéül szolgáltak; Arábiában fedezi föl. De másrészt meg nem tagadható, hogy az ó-kori kapcsolatok kimutatásában sokszor oly mozzanatokra hívja föl a figyelmet, melyek már eddig is elég nyilvánvalók lehettek volna, ha a szaktudósok, kik Arábia elszigetelt természetének dogmáján semmi áron nem tágítottak, szemököt el nem zárják előlök. Hogy Arábiában az ó-korban görög gyarmatok léteztek, erre már Plinius VI. 159 nyomán is lehetett volna ügyelni; szerzőnk (152—160. lapokon) ez alkalmat szívesen ragadja meg, hogy a görög gyarmatok elterjedését már most pontosabban mutassa ki és a bibliai Jáván-nal, a görögök Ión nevének héber megfelelőjével hozza kapcsolatba. Ily érintkezések kimutatása mindenesetre Glaser nagy munkája fő eredményéül tekinthető és mint minden egyéb érdemének, ő ennek is maga-maga a lehangosabb hirdetője. «A ki jelen munkámat — úgymond a III. kötet 471. lapján — figyelemmel olvasta, azt vehette észre, hogy tartalma a régi Arábiának nem csak földrajzi és történelmi viszonyain fordult meg, hanem főképen még azon is, hogy végre valahára meg-

téessék a kísérlet arra, hogy Arabország viszonyát a szomszédos országokhoz megvilágítsuk, és hogy ezáltal elűzzük az orientalisták és a keleti emberek azon furcsa nézetét, mely szerint Arábia úgyszólván csak a keresztyénség keletkezése után mint amolyan csodaország merült föl az óceán habjaiból. Erre nézve, a mennyire lehetett, mások kutatásait is tekintetbe kelle vennem, hogy mindazon érintkezési pontokat kitaláljam, melyek arra vezettek, hogy Arábiát az ó-kori, különösen pedig a keletafrikai és előázsiai világ szerves alkotó részéül bemutatthassam.» És midőn ezt teszi, soha sem szabadulhat meg epéjétől mindazok ellen, kik a dolgokat mind- eddig másként szokták tekinteni. «Csak Arábia elől — így szól a 316. lapon — melynek átkutatását régi idők óta a tudósok egész serege végezi, nem bírták a fátyolt ellebbenteni, mely múltjának titkait elfödi. Csupa fától nem vettek észre az erdőt és csupa grammatikai szörszálhasogatástól elfeledték, hogy van egy Arábia, mely, mint a régi művelt világ minden más országa, történelmi egyéniséget képvisel, méltót megfigyelésünkre és szemléletünkre és érdemeset legelénkebb érdekünkre. Csodákat véltek művelni, midőn a grammatika korlátain túl, az arab népszellem maradványait az irodalomból összekeresték és ezeknél még merészebb eretnekek arra is vetemedtek, hogy összegyűjtsék azon ellentmondó és sokszor teljesen értéktelen adatokat, melyeket az arab szerzők népek múltjáról reánk hagytak. Már ez első és második rendbeli eretnekek is csak kevés vagy épen semmi tetszést sem arattak tevékenységökért. Hát mily tetszésre számíthat már most az, a ki arra vállalkozott, hogy Arábiát beütazza és — horribile dictu — történelmi értelemben fölfedezze? Ez ellenkezik az eddigi szokással, mely szerint nem szoktak Muhamíneden túl semmit észre nem venni, ellenkezik a grammatika szentségével, az arab versmértékek majestásával. Ily legmagasabb rendű eretnekséget agyon kell ütni, szerzőjét — különösen ha nincsen kopasz feje, czopfja, vagy diplomája — száműzni kell, vagy legalább is el kellátkozni és az igaz lelkűek közösségéből kiűzni stb. Majd csaknem úgy látszik, mintha himjár köveim mind- egyikébe e szavak volnának vésve: *Lasciate ogni speranza!*»

Szerzőnk, mint látni való, közben-közben egyre csak az ekkeseredettség húrjait pengeti; a legszárazabb dolgokról szólván, ily kifakadásokkal szerez változatosságot olvasóinak. Az

ember azt hinné szavaiból, hogy a tudomány mai képviselői vasvillával kergetik ki szentélyökből azokat, a kik az iszlám előtti arabság viszonyait és kulturtörténetét kutatják. Pedig a legutolsó évek irodalma ép e téren is lényeges haladást mutat föl azon korlátolt ismeretekkel szemben, melyekre csak a múlt évtizedben kelle még szorítkoznunk, a pogány arabok szellemi viszonyaira nézve.

VI.

Azt az egyet csakis a legelfogultabb entuziasta egyoldalúság tagadhatná, hogy a régi fölíratokból meríthető anyaggal az arab népnek kizárólag politikai, állami történetébe hatolhatunk be. A kulturtörténetre csakis a régi épületek romjai tartoznak, melyek nem nyújtanak kapcsolatos képet a nép életéről, erkölceiről s gondolkodásáról. Az épületeket hatalmas királyok alkották, kiknek egymás után következő dynastiái és nemzedékei fölött a fölíratok megfejtői és földolgozói most, mint az eddigiekből látható volt, nem épen enyhe módon cserélik ki eszméiket. A nép erkölceiről, gondolkodásáról, társadalmi viszonyairól, életök eszményeiről és valóságáról, a pogány világ költőinek és szájhagyományának tanulmányozása által nyerünk tudomást. E költemények nem érnek ugyan vissza a minæusok negyedfél ezeréves őskorába. De ez nem a tudósok bűne. Ők csak annyi irodalmi anyagot használhatnak és dolgozhatnak föl, a mennyi az iszlámot megelőző időkből fennmaradt. És e téren a philologok és kultur-történetíróknak az irodalmi hagyományon alapuló munkája méltán kiegészíti a régiségbúváret, mely a folyvást bővülő fölíratokból indul ki. Midőn *Arabia régi történetei* ismeretének haladását e cikkünkben az olvasóval megismertetjük, végezetül e philologiai törekvések mai állását is jeleznünk kell. Mindinkább, még pedig keleti és nyugati tudósok versengő munkája által, mindinkább nagyobb körre terjed a régi pogány arabok szellemi hagyományának ismerete. Évről évre több meg több anyaghoz ferünk azon remek költészeti irodalomból, mely e szellemet velünk megismerteti. E költeményekből és a hozzájuk fűződő hagyományból idővel sikerülni fog a régi, iszlám előtti arab világnezet és művelődés tiszta képet megalkotnunk. És e körben is

az utolsó években az anyaggyűjtésen kívül több földolgozott munka is látott napvilágot. Egy, meglepő eredményei miatt föltűnést okozó könyvben, melynek szerzőjét, William Robertson Smith-t az olvasó leginkább mint a nem rég befejezett *Encyclopaedia britannica* tapintatos szerkesztőjét ismerheti, a pogány arabok családi viszonyai és az ezekkel kapcsolatos jogi nézetek és szokások módszeresen vannak elénk adva. E könyv*) nem csak az orientalista figyelmét van hivatva lekötöni, hanem ép oly mértékben a művelődés — és különösen a régi jogtörténelem művelőit is. — Az ó-testamentomi munkáiról híres Wellhausen Julius egy jelentős kötete, mely a tőle évről-évre kiadott *Vázlatok és előmunkálatok* harmadik részét képezi, a régi arab vallás minden egyes mozzanatát, elkezdve az istenektől egészen le a köznép legapróbb babonájáig, a képzelhető legnagyobb részletességgel foglalja össze a költészeti irodalom alapján.***) Ép ily alapon tárgyalta e sorok írója — talán nem illetlenség ezt is említeni — legújabb munkája első kötetében a régi arabság törzsi életét és az ezzel kapcsolatos társadalmi viszonyokat és erkölcsi világnézetet, különös tekintettel még azon hatásra is, melyet a pogányság hagyományai a fejlődő iszlámra gyakoroltak.***) A régi arabok kultur-történetének ily alapon induló tanulmányozása csak a legutolsó évtizedben juthatott érvényre és nem mondhatni Glaserrel, hogy a philologok tettségével nem találkozott légyen. Sőt e történelmi tanulmányok a régi költészetnek magasabb philologiai szempontokból történő elemzését tetelezték föl. A kutatás e két köre a tanulmányok módszere által teljességgel azonosnak és egymáshoz tartozónak bizonyult. A régi arabság történetírója ugyanis, minden egyes adatra nézve, melyet a régi irodalomból és hagyományból fölhasznál, előzetesen az illető adat hitelességére nézve beható kritikai kutatást köteles végezni, melynek eredményétől teszi függővé a kérdésben forgó adat értékét is.

Az iszlám előtti arab költészeti hagyomány csak az iszlám után következő időben képezte a följegyzés és gyűjtés tárgyát;

---

*) *Kinship and marriage in ancient Arabia*. Cambridge (az egyetem kiadványa) 1885.

***) *Reste arabischen Heidenthums*, gesammelt und erläutert. Berlin, 1887.

****) *Muhammedanische Studien*, I. kötet (Halle 1889.).

a II. századból sőt még későbbi időkből is valók azon rendszeres gyűjtemények, melyek mint a Mu'allakát a Hamásza, a Mufaddalijját, a pogány költők dívánjai, a Muhammed idejét megelőző korszak érzését, gondolkodását és világnézetét, legjelesebb képviselőiben, hőseiben és költőiben — a két czímet a pogány időben ugyanazon egyének viselik — megőrizték az utókor számára. Elképzelhető már most, hogy mivé változtathatta a szájhagyomány a régi költők nyilatkozatait, addig míg ezek a gyűjtők keze alatt állandó alakot ölthettek; mennyi interpolációval bővíthették a régi költők szövegét, mily változások eshettek meg kifejezésein; sőt mily sűrűen csempészhettek be teljességgel hamis, az ókortól idegen verseket és költeményeket a régi költő dívánjába. Innen van, hogy a pogányok költeményeiben kétségtelenül muhammedán ízű szavakkal, versekkel, sőt egész darabokkal találkozunk. Mily téves képet alkotnánk már mostan e pogány idő viszonyairól, ha a pusztá hagyomány minden betűjének hitelt adva, ily gyanús és aggályos adatokból derűre-borúra vonnók le következtetéseinket? Szemmel látható tehát, hogy e tanulmányok lényege léptenyomon a philologiai kritikán fordul meg; persze nem azon betűittas szórágó kritikán, melyet joggal neveznek alsóbb kritikának, hanem a történelmi korszakok szellemi életét, eszméit és erkölceit fürkésző kritikán, mely a philologia magasabb czeljaitól és föladataitól nem különbözik és a philológiát a szó legjobb értelmében a valóságos szellemi, történelmi tudomány czímére jogosítja. És ez nemcsak az arab régiség tanulmányára nézve áll.

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.